

AFSLUTNINGER EN BEGYNDELSE

'Enden er nær.'

Følger man bare lidt med i nyhedsstrømmen i disse år, får man nemt det indtryk, at enden er nær, og at alle mulige former for afslutninger står for

døren: Jorden går under i en klimakatastrofe, hvis ikke vi får lagt vores livsformer drastisk om. I Mellemøsten arbejder militante religiøse bevægelser som ISIS aktivt for denne verdens undergang, til fordel for et nyt islamisk tusindårsrige. I USA synes den siddende præsident at indvarsle enden på demokrati, som vi kender det, og før det måske aflive fænomener som fakta og sandhed. Og er Brexit, hvis den da nogensinde indtræffer, mon begyndelsen på Europas endeligt, en ny *Untergang des Abendlandes*?

Der er nok at bekymre sig om. Det har der sådan set altid været, overalt i verden. Enden er altid nær, og nærværende. Husk, du skal dø. Hvad med dit arbejde? Din familie og dit ægteskab? Det, du lever af og den vej du går ad – den ender også et sted. Mennesker i alle samfund oplever afslutninger og spekulerer på, hvad det hele mon skal ende med. Nogle gange er afslutningens komme knyttet sammen med et håb – andre gange en dyb frygt. Ganske ofte en blanding af begge dele.

af **THOMAS FIBIGER,**

MADS DAUGBJERG

og **HELENE ILKJÆR**

I dette nummer af Jordens Folk følger vi afslutninger og forestillinger om afslutninger i syv artikler med fokus på Nord- og Sydeuropa, Canada, Afghanistan og Afrika. Forfatterne undersøger, hvad det

betyder, at noget slutter. Hvilken kulturel betydning og kraft har afslutninger? Og hvordan kan vi bedst etnografisk udforske og forstå det, der allerede er forbi eller det, som er ved at rinde ud? Antropologien har i snart mange år haft et hovedfokus på verdens foranderlighed og dynamik. Tidligere faglige epokers fokus på strukturelle og funktionelle systemers stabilitet og reproduktion blev op gennem det tyvende århundrede afløst af forskellige retninger, der i stigende grad understregede kulturernes, fællesskabers og andre fænomeners vedblivende tilblivelse, plasticitet og forhandling. Denne udvikling har måske betydet, at vi som antropologer oftere har tendens til at rette blikket mod det, der er i proces eller ved at blive til virkelighed end mod det, der hører op, brister eller kastes bort.

Nummerets tema springer ud af sidste års såkaldte MEGA-seminar, der er et stormøde for antropologer i Danmark organiseret af de to antropologiske afdelinger ved Aarhus og Køben-

havns Universiteter. Over tre dage diskuterede over 100 antropologiske forskere alskens former for afslutninger og finaler og deres kraft, brug og betydning. Seminarets tyngdepunkt blev derved flyttet fra senere års toneangivende teorier om fremtidsrettede processer og begreber, for eksempel af "håb", "potentialer", "tilblivelse" og "udvikling". For hvad sker der, når håbet er ude? Når potentialerne eroderer? Når udvikling bliver til afvikling?

Antropologen Eduardo Viveiros de Castro har for nylig, sammen med sin hustru, filosofen Déborah Danowski, skrevet bogen *The Ends of the World*. Bogen er bestemt ikke optimistisk på menneskehedsens vegne og kan læses som et antropologisk indslag i den verserende faglige og politiske debat om klimaforandringernes konsekvenser. Men forfatterne peger også på, at menneskets – om ikke verdens – afslutning ganske ofte har været omdrejningspunkt for både filosofi og antropologi og også haft en central plads i verdenssynet i en del af de samfund, vi studerer. Mennesker er overalt fascinerede af apokalypser – som de for eksempel kommer til udtryk i Mayaernes kalender, der hævdedes at nå sin afslutning 21. december 2012 (hvad Viveiros de Castro og Danowski netop viser måske mest siger noget om, hvilke simplificerede ideer, der slipper ud i den globale popkultur), eller Lars von Triers prisbelønnede film *Melancholia*, som bogen også selv er fascineret af. Samtidig er både filosofi og antropologi som fag rammesat af en idé om mennesket, som har en begyndelse og en afslutning, men hvor der findes en verden uden for mennesket – såvel det enkelte menneske som menneskeheden. "Livet og verden begyndte uden os, og det vil slutte uden os", som Claude Lévi-Strauss skrev i sit (iøvrigt temmelig melankolske) værk *Tristes Tropiques*. Vi ved, at livet og verden er endelige. Det gode antropologiske spørgsmål er, hvordan vi forholder os til det, og hvad det betyder for de liv, vi fører – både i vore egne samfund og i andres.

Det er denne type spørgsmål, snarere end verdens undergang som sådan, som tages op i artiklerne i dette nummer af Jordens Folk. Vi begynder for enden af en hullet vej i det nordlige Kenya, hvorfra Nanna Jordt Jørgensen rapporterer om vejens dobbelte betydning for særligt de

unge mænd, der drømmer sig væk fra landsbyen. Vejen er både deres livline til moderniteten og dens løfter om et bedre liv og samtidig en konstant, dårligt vedligeholdt påmindelse om, hvor langt udenfor selvsamme modernitet, de befinder sig. Herefter bevæger vi os nordpå, nogle vil sige med menneskestrømmen, men Laust Elbeks artikel fra Lampedusa fokuserer ikke på de flygtninge, hvis tilstrømning har gjort øen berømt de senere år, men i stedet på, hvordan lokalbefolkningen forholder sig til, at øen ikke kun er 'porten til Europa' men også er blevet det sidste hvilested for mange af de uidentificerede migranter, der ikke overlevede rejsen. Fra en anden forpost, nemlig Helmand i Afghanistan, beretter Thomas Randrup Pedersen om sit feltarbejde blandt de soldater, der udgjorde det sidste danske hold af kamptropper i Helmand. Her er et af de store spørgsmål, om krigen mon har nået sin afslutning – og om den nogensinde vil? Og var indsatsen, den enkeltes, Danmarks og den vestlige alliances, mon så det hele værd?

Den slags spørgsmål gælder ikke kun i krig og geopolitik, som i Helmand og på Lampedusa, men også i menneskelivet og de sundhedspolitiske prioriteringer, som sætter rammer om livets begyndelse og afslutning. I 2004 indførte Danmark som det første land i verden prænatal screening for Downs Syndrom som et frivilligt led i graviditetsundersøgelsen af alle gravide. Med screeningsprogrammet fulgte en idé om, at syndromet snart ville være fortid i Danmark. Sådan er det imidlertid ikke gået, og Olivia Spaletta undersøger i sin artikel, hvordan familier med børn født med Downs syndrom efter indførelsen af screeningen oplever at leve i en tid, hvor den forventede afslutning er udeblevet. Fra den anden ende af menneskelivet beretter Nanna Hauge Kristensen fra sit feltarbejde på et dansk hospice. Hun trækker på inspiration fra Liv Ullmanns bog om sin far Ingmar Bergmans afslutning på livet. Hvornår begyndte hans liv at slutte, spørger Ullmann, og Hauge gør spørgsmålet generelt. Hvornår kan man tale om, at noget slutter? Hvornår begynder en slutning – og hvornår ender den? At være på hospice, for både beboere, pårørende, personale og feltarbejder, sætter disse vanskelige spørgsmål på spidsen.

Ane Bonde Rolsteds billedessay om Bent, der

har mistet sin kone, er farvet af samme type spørgsmål om dødens og livets udstrækning. Bent håber, at nogen kan bevare hans kones ejendele, for lever hun så på en måde videre? Vil børnene overtage tingene? Vil det museum, som han henvender sig til? Kan Bent skille sig af med tingene, for hvis han gør, hvad er det så, han afslutter – og hvordan? Der er mange overgange i livet, som markerer afslutninger og nye begyndelser. En af de væsentlige afslutninger for mange mennesker i et moderne velfærds-Danmark er enden på arbejdslivet, som Simon Meggers Matthiesen skildrer på baggrund af sit feltarbejde blandt pensionister i tre danske provinskommuner. For mange er det vigtigt at holde sig i gang og fortsat at bidrage med noget. For så forekommer afslutningen ikke så fuldstændig.

I sektionen uden for tema bringer vi i dette nummer to artikler. Eller måske er de ikke helt uden for tema. Kim Abel Jessen fokuserer netop på håb – og på dets modsætning fortvivelse – for unge fodboldspillere med større drømme i Sierra Leone. De unge bruger deres tro på Gud som et aktiv for at holde deres drømme og håb i live, også selv om det undertiden kan være vanskeligt. Og så afsluttes dette nummer af Jordens Folk med en interviewartikel, der også markerer både en afslutning og en ny virkelighed. Det gælder ikke alene for den person, det drejer sig om, men også for dansk antropologi som sådan: I foråret 2018 er Kirsten Hastrup, en af dansk antropologis helt store skikkelser, gået på pension i anledning af sin 70-års fødselsdag. Interviewet er udført af Astrid Oberborbeck Andersen og Ida Sofie Matzen fra Jordens Folks redaktion, som i mange år har studeret hos Kirsten Hastrup. Her ser Hastrup tilbage på, men i lige så høj grad ud over, antropologiens udvikling og aktuelle tendenser. På den måde markerer interviewet ikke blot en afslutning, på en karriere eller på dette nummer, men i lige så høj grad en åbning mod nye begyndelser og horisonter. Sådan som afslutninger jo gør.

Enden er nær, men alt er ikke forbi. Netop derfor er der grund til at tænke over hvad afslutninger er, hvordan de forstås, italesættes og praktiseres af mennesker rundt om verden. Nye (og gamle) læsere kan begynde her. ■
God læselyst – vi røber ikke slutningen!

FOR ENDEN AF DEN HULLEDE VEJ

FLERTYDIG INFRASTRUKTUR OG POLITIK I DET NORDLIGE KENYA

En ujævn vej i det nordlige Laikipia i Kenya forbinder en lille by mellem tørre bakker til urbane områder længere sydpå i landet. For unge mænd i den lille by giver vejen adgang til daglejerarbejde og drømme om udvikling, men samtidig gør den også deres område til et endepunkt og et marginaliseret udkantsted.

af NANNA JORDT JØRGENSEN

Vejen til og fra et marginaliseret sted

For enden af en hullet og ujævn jordvej, som løber gennem et tørt landskab i den nordlige del af Laikipia-provinsen i Kenya, ligger en lille by med små bliktagshuse langs en bred, støvet hovedgade. Det tager næsten to timer at køre de 60 km fra den nærmeste større by Nanyuki, og endnu længere hvis man tager turen på ladet af en af de tunge lastbiler, som er på vej ud for at hente sand fra udtørrede flodlejer i området omkring den lille by. På et hjørne af hovedgaden sidder en flok unge mænd og snakker på nogle frønnede træstammer, mens de kigger ud mod vejen og ind i mellem tjekker deres mobiltelefoner. Deres

fædre og bedstefædre var pastoralnomader, men græsningsområderne i regionen bliver mere og mere udpinte, og de unge mænd forsøger i stedet at tjene til det daglige brød som daglejere. Fra deres post på hovedgaden venter de på lyden af en lastbilmotor, som varsler, at der er brug for stærke arme til at læsse sand på ladet, inden bilen sætter kurs mod byggepladserne i de urbane områder længere sydpå, hvor sandet skal blive til beton, mørtel eller fundament. For de unge mænd er vejen et forbindelsesled til byen, til indtjening og udvikling. Samtidig er vejen og deres orientering mod den med til at placere dem og deres by i en marginaliseret udkantsposition.

På et hjørne i den støvede hovedgade hænger unge mænd ud og venter på daglejerarbejde.

Veje er materiel infrastruktur, som ikke bare skaber fysisk transportadgang, men som også er med til at formgive sociale processer og hierarkier. I denne artikel sætter jeg fokus på, hvordan den hullede vej i Laikipia har en flertydig rolle i marginaliseringsprocesser. For unge, som bor i den lille by, hvor vejen ender, er den på en gang et forbindelsesled til det modernitet og et bevis på, at de på grund af politisk marginalisering ikke selv tager del i det moderne liv. Denne flertydighed gør vejen til et redskab og en aktør i politiske forhandlinger og kampe, som handler om adgangen til ressourcer og sociale positioner.

Jeg lærte vejen i det nordlige Laikipia at kende, da jeg under fem måneders feltarbejde i 2012 og et opfølgende besøg i 2014 tilbagelagde strækningen mellem Nanyuki og den lille by på ugentlig basis. Min etnografiske forskning søgte indblik i unges daglige levebrødsstrategier, deres uddannelseserfaringer og de måder, de forholdt sig til landskab og na-

turressourcer på. Jeg blev særligt optaget af den sandudvinding, som foregår i området, og af hvordan unge mænd kropsligt, økonomisk og politisk beskæftigede sig med sand. Sandudvinding foregår i udtørrede flodlejer beliggende på fællesejet jord, og sandet opkøbes af mellemmand, som sælger det videre til konstruktion af byggeri og infrastruktur andre steder i landet. Handlen med sand er afhængig af den transportadgang, som den ujævne vej giver.

Oplevelsen af marginalisering

Når jeg under mit feltarbejde kørte sammen med unge mennesker fra det nordlige Laikipia ind til den nærmeste større by, udstødte de gerne et suk eller udbrud, når køretøjet endelig ramte den glatte asfalt godt 10 km fra Nanyuki. "Nu er vi kommet til Kenya", sagde de, eller "Her begynder udviklingen". Det nordlige Laikipia blev med andre ord ikke betragtet som en rigtig del af Kenya, men som et politisk og

områder primært været beboet af pastoralnomader, men tilbagevendende tørke, som forstærkes af klimaforandringer, har i samspil med andre samfundsforandringer (herunder mere udbredt skolegang og en stigende økonomisk integration i den nationale økonomi) i de seneste årtier sat den pastorale livsform under pres. I de senere år er der desuden kommet en større politisk og økonomisk opmærksomhed på områderne i det nordlige Kenya, blandt andet fordi oliefund og nye infrastrukturplaner har skabt nye økonomiske interesser i jorden. Dette sætter imidlertid også adgangen til jord yderligere under pres. Den nordlige del af Laikipia ligger på grænsen til den region, der beskrives som 'det nordlige Kenya', og området ligger relativt tæt på større byer og er derfor trods alt mere økonomisk integreret i den nationale økonomi end områder endnu længere nordpå. Samtidig er presset på jorden særlig stærkt, blandt andet fordi europæerne i kolonitiden satte sig på store landområder og tvangsforflyttede de Maasai-folk, som beboede området, til den sydlige del af Kenya. Jorden er ikke siden blevet omfordelt, og høje ståltrådshegn omgiver privat jord med enten private dyreparker eller kvægbrug til stor frustration for pastoralhyrderne, som har behov for at kunne bevæge sig over store landområder for at finde græsning til dyrene i tørtiden.

I den akademiske litteratur er nomadefolk, der lever på Afrikas Horn, ofte blevet beskrevet som i kraftig opposition til de stater, på hvis territorier de lever. I det nordlige Laikipia mødte jeg en mere kompleks historie. Unge fortalte mig, at deres lokalsamfund var marginaliserede og i opposition til regeringen, men samtidig drømte de unge om statslig infrastrukturudvikling og om at komme tættere på det "moderne liv" i Kenyas storbyer. I den sammenhæng fik vejen mod den nærmeste større by en særlig flertydig rolle, idet den var med til at orientere folks kroppe og blik mod byen og placere deres by og liv i en marginaliseret position, samtidig med at vejen også åbnede for nye forbindelser og muligheder.

Opmærksomme kroppe i landskabet

I de seneste årtier er sandudvinding fra udtørrede flodlejer blevet en voksende indkomstkilde i det nordlige Laikipia. Det har gjort vejen ind mod den nærmeste større by til et element i landskabet, som de unge mænd, der arbejder som daglejere i sand-

økonomisk marginaliseret sted på kanten af den kenyanske stat. De unge mænd, som i denne periode var involveret i sandudvinding, havde for de flestes vedkommende gået i skole, omend mange ikke havde færdiggjort deres skolegang. Blandt unge i dette område er skolen med til at etablere en grundlæggende erfaring af marginalisering, fordi både lærere og skolebøger omtaler nomadisk dyrehold som en gammeldags og uciviliseret livsform. Samtidig opnår unge gennem skolegang en status som tættere forbundet til modernitet end den store gruppe unge i området, som ikke går i skole eller kun er der ganske kort tid, og som typisk lever som hyrder.

I de kenyanske skolebøger fremstilles det moderne Kenya med billeder af vestligt klædte mennesker og højhuse fra Nairobi. Den nordlige del af Kenya består omvendt af store, tørre landområder, som geografisk og politisk længe har ligget fjernt fra den politiske dagsorden i Nairobi. Hidtil har disse land-

udvindingen, er stærkt optagede af. De unge mænd, som sad på hovedgaden og ventede på en daglejerkontrakt, var hele tiden opmærksomme på vejen og dens lyde, selv mens de snakkede med hinanden og forbipasserende. Når de gik ud af byen, fulgte de vejen med øjnene og så efter de små støvskyer, som rejste sig om de biler, der kørte på den. De holdt øje med, hvordan vejen så ud, og hvis hullerne i grusbælgningen blev for store, gik de nogle gange i gang med at fylde dem ud med små sten. Hvis vejen blev for ufremkommelig, risikerede de nemlig, at lastbilerne ville køre i en anden retning efter sand. De unge mænd forklarede mig, hvordan man skulle være opmærksom på farer og ubehageligheder, når man gik på vejen – lastbilchaufførerne kunne være trætte og uopmærksomme, og når de store biler kørte forbi, støvede det voldsomt, så det var vigtigt ikke at gå for tæt på vejen. Den slags tænkte hyrderne ikke på, sagde de unge mænd. For hyrderne var vejen ikke en særlig vigtig del af landskabet: Når man bevæger sig med dyr, er det ikke en fordel at gå på en vej, hvis landskabet i øvrigt er fremkommeligt. For de unge sandgravere var vejen derimod et uomgængeligt element af landskabet og deres dagligliv, og den optog meget tid i deres samtaler. De diskuterede vejens tilstand dagligt og bemærkede nye huller og ujævnheder, hvordan jorden eroderede, og hvordan vejen blev ufremkommelig, når det regnede (hvilket dog skete forholdsvis sjældent). På hjørnet af hovedgaden, hvor de unge mænd holdt til, kunne man altid få de sidste nye historier om, hvor på vejen man kunne risikere at møde overfaldsmænd eller på hvilken strækning, myndighederne havde opsat en vej-bom for at stoppe for tungt lastede lastbiler.

De unges mænd overordnede opmærksomhed på vejen, deres bevægelser og handlinger udgør en ændring af kropslige praksisser, som gør deres erfaring og forståelse af landskabet og deres sted anderledes end hyrderes. Fra en hyrdes perspektiv er den lille støvede by et centralt sted, hvor folk fra omegnen mødes hver fjortende dag til et stort marked, og hvor man kommer ind for at købe et par småting i en lille butik, få ladet mobiltelefonen op ved en af butikernes solenergiopladere og udveksle nyheder med andre. For de unge mænd, som beskæftigede sig med sand, var den lille by derimod ikke længere et midtpunkt, men i stedet

Sandudvinding skaber indkomst i lokalområdet, men også jorderosion og ødelæggelse af vandreservoirer.

blevet til et udkantssted, et marginaliseret sted, som man kun kunne komme til ad den støvede, ujævne og usikre vej. Vejens dårlige tilstand viste, at deres sted ikke blev prioriteret af de stærke nationale og regionale politikere fra andre etniske grupper, mente de. Deres sand skulle blive til bygninger og infrastruktur, men ikke i deres egen udkantsby; udviklingen og moderniseringen foregik andre steder. Man skulle langt ind mod Nanyuki, før de første elektricitetspæle dukkede op, og endnu længere før man nåede til et stykke pænt vedligeholdt

asfalt. Deres lille by var en "for-enden-af-vejen-by", et sted som var svært at udvikle, et sted for "marginaliserede grupper" uden adgang til asfalt og elektricitet. Den dårlige vej og den fraværende elektricitet blev det materielle bevis på deres eksklusion fra moderniteten og udviklingen, på det forhold, at de var "glemt og afvist" af staten, som en af de unge mænd sagde.

Imidlertid var de unges mænds fortællinger om vejen ikke udelukkende negative. De talte nemlig også om en række tegn på, at udviklingen måske

rykkede nærmere på deres sted. Og der var trods alt en vej, som stoppede i deres by, og dermed var der andre steder, som var endnu mere afsøndrede. Vejen betød, at der kom lærere til skolerne i byen, og at forskellige ikke-statslige og statslige udviklingsorganisationer fandt vej til den lille by og igangsatte aktiviteter, som skabte eller potentielt set kunne skabe muligheder for de unge mænd. For ikke så længe siden var der desuden kommet en ny telefonmast, som gav bedre adgang til telefonnetværket i byen, så man ikke som tidligere behøvede at van-

dre op ad bakkerne omkring byen for at komme på netværket. Folk havde hørt rygter om, at vejen snart ville blive repareret, og der var også nogen, som havde lagt mærke til, at der var rejst nye elektricitetsmaster, som gik i retning af den lille by. "[By-en] vokser," sagde en ung mand. "Vi venter på, at Kenya skal komme, vi venter på fremtiden". Synet af en gravko på grusvejen eller en ny elektricitetsmast blev set som et tegn på, at politiske forandringer som for eksempel den nye forfatning, en decentralisering af en del af den politiske magt til provinsniveau og nye valgkredse måske kunne bringe forandring. "Nu kan vi se, at Gud støtter os, for vi har fået vores eget parlamentsmedlem. Så kommer vi til at få et bedre vejnet," forklarede en ung mand med henvisning til, at de nye valgkredse havde betydning, at man kunne vælge et parlamentsmedlem fra det nordlige Laikipia. Men håbene for udvikling var blandet op med tvivl. Tidligere erfaringer havde vist, at politiske konflikter og korrupsion hurtigt kunne sætte en stopper for infrastrukturudvikling. Måske ville Kenya alligevel vælge at blive væk.

Den tvetydige vej, den tvetydige stat

Brian Larkin har i en artikel om infrastrukturens "politik og poesi" skrevet, at infrastruktur ikke bare er materiel, men også repræsenterer muligheden for modernitet og fremtid. Omvendt kan manglende infrastruktur give en følelse af afkobling og håbløshed. I det nordlige Laikipia er den mangelfulde eller fraværende infrastruktur i høj grad med til at forme både unges oplevelse af marginalisering og deres håb for fremtiden. Vejen er altså en ambivalent størrelse - den skaber både adgang til udvikling og oplevelse af marginalitet, og på den måde spejler vejen de ambivalente følelser for den kenyanske stat, som eksisterer blandt unge i området.

De unge mænd, som arbejder i sandudvindingen, er gennem deres skolegang blevet indpodet den kenyanske nationale identitet og medfølgende ideer om moderne liv og staten som en katalysator for udvikling og modernitet. Men samtidig har man i lokalområdet haft en lang række negative erfaringer med staten, som har ignoreret pastoralistfolkenes udviklingsbehov og undladt at sikre deres adgang til græsningsarealer for i stedet at prioritere gode relationer til store private jordejere. Politiske holdninger i området er dobbelttydige. På den ene side er man i opposition til statsmagten, men

på den anden side er man også interesseret i en bedre adgang til statslig udvikling - infrastruktur, skoler og sundhedssystem.

Vejen udgjorde, trods sin dårlige tilstand, et potentiale for mere udvikling til Laikipia North. Og mens de store huller og erosionen blev set som det materielle bevis for, at området var politisk underprioriteret, gjorde ujævnhederne den også til et egnet politisk instrument. Når indflydelsesrige personer kom på besøg i området, blev vejens dårlige tilstand altid understreget som et tydeligt tegn på, at området virkelig var marginaliseret. Vejens eksistens gav mulighed for at fremvise og synliggøre marginaliseringen. Da guvernøren for Laikipia kom på besøg i området en dag i 2014, sagde en af de lokale talere, at de havde bedt guvernøren om at tage turen ud til området i bil "for at han kunne mærke, hvordan det føles for folk her at rejse på den vej".

I kenyansk politik er marginalisering et dobbelttydigt ord. På den ene side kan det ses som stigmatiserende at blive betragtet som marginaliseret, på den anden side giver marginalisering også visse politiske muligheder. I den nye kenyanske forfatning, som trådte i kraft i 2010, gives der særlig politisk bevågenhed og repræsentation til "marginaliserede grupper og lokalsamfund". Der kan dermed være en særlig politisk interesse i at formulere udviklingsbehov som udtryk for marginalisering, selvom det i praksis er uklart, om det rent faktisk har en effekt. Marginalisering er med andre ord et problem og et stigma, men kan også være en strategisk identitet. Ligesom vejens ujævnhed er et problem, en forhindring og en marginaliserende faktor, men også et strategisk redskab i politiske handlinger.

Veje og politisk handlekraft

Inden for antropologien og andre samfundsvidenskaber har man i de seneste årtier set en stærk, fornyet interesse for "det materielle", som bl.a. sætter fokus på tings handlekraft. Det ses f.eks. i en stigende interesse for menneskers interaktioner med infrastruktur, som i Brian Larkins arbejde. Vejen i det nordlige Laikipia har en form for handlekraft; den er med til at forme folks bevægelser, men også den måde, politik i området kan føres på. Her er det en central pointe, at vejens handlekraft ikke er entydig. Vejen skaber på en gang ende- og begyndelsespunkter, den peger på marginalisering, men giver også adgang til udvikling og poli-

Størstedelen af trafikken på vejen udgøres af lastbiler, som transporterer sand.

tisk indflydelse. Når unge i det nordlige Laikipia bruger vejen som et redskab i politiske handlinger, er disse på samme måde karakteriseret af modsatrettede orienteringer og relationer. De unges politiske handlekraft spejler og bruger på denne måde vejens flertydighed.

Når unge mænd indgik i forhandlinger med regeringsansatte eller besøgende politikere, lagde de vægt på vejen som skaber af et marginaliseret endepunkt. De brugte denne marginalisering som position til at tale for en forbedring af vejen og en større inkorporation af deres lokalsamfund i den kenyanske stat med henblik på at få del i udviklingen. Et aspekt af sådanne forhandlinger handlede også om statsansattes rolle i fordelingen af forskelli-

ge ressourcer mellem forskellige etniske og underetniske grupperinger i området. Disse politiske forhandlinger satte i flere tilfælde de unge mænd fra den lille by i opposition til repræsentanter for den stat, de ønskede at blive en del af. De unge anklagede regeringsansatte for korrupsion i forbindelse med sandsalget og var kritiske over for den måde, naturbeskyttelseslovgivning blev brugt eller ignoreret i forbindelse med forskellige sager.

I politiske forhandlinger inden for deres eget lokalsamfund refererede de unge primært til vejen som et begyndelsespunkt for udvikling. De unge mænd ønskede på den ene side at være en del af den pastoralistkultur, som de var vokset op i, men på den anden side stræbte de efter en anden

Vejen ender i den lille bys åbne, støvede hovedgade.

position i aldershierarkierne, end den der normalt tildeles unge mænd. De trak på deres viden om modernitet og udvikling for at skabe sig en større stemme i eksempelvis lokalsamfundets beslutninger om udnyttelsen af sandressourcerne og fordelingen af den indtjening, der følger med. I denne sammenhæng var vejen en adgangsgiver til resten af Kenya, og de unges orientering mod den beviste deres nationale og globale forbindelser. "Der er en generationskrig mellem de unge og de gamle. [...] De

gamles forståelse er meget lokal. Vi (unge) tænker anderledes," sagde en ung mand til mig efter et møde om organisationen af sandsalget i området.

På baggrund af sit arbejde i det sydlige Afrika har James Ferguson påpeget, at hvor afhængighed i en vestlig kontekst ofte forstås som et negativt forhold, har afhængighed i flere historiske perioder i den sydafrikanske kontekst været en relation, som mennesker aktivt har opsøgt med henblik på at skabe sig en vis økonomisk sikkerhed. I det

nordlige Laikipia handler spørgsmålet om marginalisering og udvikling for unge mænd i høj grad om flertydige afhængighedsforhold til den ældre generation og til den kenyanske stat. Afhængighed og autonomi er ikke nødvendigvis hinandens moralske modsætninger, men snarere forskellige positioner, som værdisættes og forhandles politisk på forskellige måder i forskellige sammenhænge. Materiel infrastruktur er en medspiller i sådanne politiske forhandlinger.

Endepunkt eller begyndelse?

Blandt de unge mænd på træstammerne på hovedgaden i den lille støvede by ringer mobiltelefonen: En lastbil er på vej til den del af flodlejet, som de har adgang til. Lige inden den lille by, hvor vejen stopper, er bilen kørt fra den hullede grusvej og drejet ind ad et hjulspor, som ender ved den udtørrede flod. Fire unge mænd springer op og griber deres spader, lægger dem over skuldrene og vandrer rask mellem buske og kaktusser tværs gennem landskabet. Nede ved flodlejet sparker de sandalerne af, hilser på chaufføren og går i gang med arbejdet. De bøjer sig og skubber skovlen ind i det løse sand og strækker så kroppen opad, mens de løfter spaderne op og kaster sandet ind i lastbilen. Vognen læsses med over 20 tons sand, det er hårdt arbejde, og de sveder. Ikke for ingenting kaldes de unge mænd, som lever af at flytte sand, for *walajasho* – dem, der spiser sved. Det er ikke et arbejde, man kan klare i mange år af gangen, men set i lyset af de begrænsede andre indkomstmuligheder i området, er det en attraktiv måde tjene penge på. For mange rækker lønnen kun til dagen og vejen, men flere af de unge mænd fortæller, at de forsøger at lægge til side og investere deres penge i geder eller køer for at sikre fremtiden. Nogle taler endda om at prøve at spare op til en motorcykel, så de kan komme til leve af taxikørsel på vejen. Vejen, som skaber både håb og håbløshed. ■

Forslag til videre læsning:

Clemensen, Nana (2012) "Veje til et bedre liv. Om asfalt og social mobilitet i det sydlige Zambia" *Jordens Folk* 47 (1).

Jørgensen, Nanna Jordt (2017) "Hustling for Rights: Political Engagements with Sand in Northern Kenya". I E. Oinas, H. Onodera, & L. Suurpää (red), *What Politics? Youth and Political Engagement in Africa*. Leiden: Brill.

Larkin, Brian (2013) "The politics and poetics of infrastructure". *Annual Review of Anthropology*, 42(1), 327–343.

NANNA JORDT JØRGENSEN ER ANTHROPOLOG, PH.D. I UDDANNELSE FOR BÆREDYGTIG UDVIKLING OG ADJUNKT PÅ KØBENHAVNS PROFESSORSHØJSKOLE. HUN HAR FORSKET I UDDANNELSE, SOCIAL UDSATHED OG BÆREDYGTIGHED I ØSTAFRIKA OG DANMARK. najo@kp.dk

alle fotos af forfatteren

“DET LADER TIL, AT HAN HED YASSIN”

Den italienske middelhavsø Lampedusa er i de seneste år blevet en væsentlig destination for båd migranter, der forsøger at nå til Europa. Øens 6000 indbyggere har dermed fået den såkaldte flygtningekrise tæt ind på livet - og dermed også de mange dødsfald, der følger med. Denne artikel ser nærmere på, hvordan Lampedusas lokalbefolkning forholder sig til, at øen er blevet det sidste hvilested for mange af de migranter, der ikke overlevede rejsen til Europa.

af LAUST LUND ELBEK

Hverdagserfaringer fra Europas yderste kant

Den italienske klippeø Lampedusa er med sine 20 km² blot på størrelse med Anholt, men ikke desto mindre er den i høj grad kommet på det politiske landkort i de seneste år. Lampedusa er landets sydligste punkt og ligger blot 60 sømil øst for Tunesien. Siden 1990'erne er hundredtusinder af fortrinsvis mellemøstlige og afrikanske båd migranter gået i land her. Adskillige tusind er omkommet i forsøget.

Mange af de omkomne migranter ligger i dag begravet på øens lille kirkegård, der er blevet et omdrejningspunkt i lampedusanernes bevidsthed om de mange menneskelige tragedier, de har bevidnet fra første række. Med afsæt fra kirkegården præsenterer denne artikel et etnografisk snapshot

af, hvordan man på Lampedusa forholder sig til den megen død, den såkaldte 'flygtningekrise' har bragt til den lille ø. For selvom lampedusanerne ikke selv er en del af migrationsstrømmene, gør den fysiske nærhed det til et grundlæggende vilkår at forholde sig til fænomenet.

Hos mange vil navnet 'Lampedusa' da også automatisk fremkalde billeder af overfyldte både, grænsekontroller og flygtningekrise, og øen er på grund af massiv mediedækning blevet et stærkt symbol på den omsiggribende båd migration fra Afrika til Europa. Men ét er det symbol, som Lampedusa er blevet til. Noget helt andet er hverdagserfaringerne hos øen omkring 6000 indbyggere, der primært ernærer sig ved sæsonturisme og en mindre fiskeindustri.

Eze Chidis grav. Efter identifikationen er den anonyme kommunale notits blevet suppleret med et navneskilt.

De døde har ingen navne

Kirkegården ligger en kort gåtur uden for Lampedusas eneste by, midt i mellem øens lille lufthavn og et sporadisk fungerende vandrensningsanlæg. Ved første øjekast ligner den en ordinær syditaliensk provinskirkegård med høje betonmure og pompøse familiegravsteder i marmor. De fleste grave ser nogenlunde velholdte og velbesøgte ud; udsmykket med blomster, håndskrevne bønner og pastelfarvede fotografier af de afdøde.

Der går dog ikke lang tid, før man bemærker, at denne kirkegård ikke er helt almindelig. Spredt mellem marmorgravstedernes krummelurer finder man en række undseelige grave i rå beton. Disse grave tilhører migranter, der er omkommet på vej mod Lampedusa og nu ligger begravet her på Europas yderste kant.

De fleste af gravstenene er anonyme og afslører stort set intet om de afdøde. På nogle af gravene har kommunen placeret en form for mindetavle, der lakonisk beskriver de omstændigheder, som de begravede er ankommet til Lampedusa under: "Om aftenen d. 21. januar 2009 ankom en båd med 53 udmattede migranter og liget af en ung mand," lyder én. Hvad angår de afdøde selv, fortælles der typisk ikke mere end "formentlig af subsaharisk oprindelse" eller "mellem 30 og 40 år gammel".

"De døde har ingen navne," forklarede Paola mig og pegede på én af de nøgterne tavler på betonen. Hun og hendes mand driver til daglig en lille bed and breakfast på Lampedusa, og hun viste mig rundt på kirkegården en varm novemberdag i 2015. "Bortset fra Aylan, altså," fortsatte hun med henvisning til den treårige syriske dreng Aylan Kurdi, der druknede ved den græske ø Kos få måneder tidligere, og som verden kom på fornavn med, da hans historie og billede fangede de globale mediers opmærksomhed.

Men det er lige præcis navne, som Paola og en gruppe andre engagerede øboere ønsker at give de migranter, der ligger her under de anonyme gravsten. I gennem flere år har de forsøgt at finde information om de afdøde: Hvad hed de, hvor kom de fra, og hvor var de på vej hen?

Resultatet af gruppens arbejde er, at nogle få af de kliniske betongrave har fået udskiftet de kommunale notitser med en egentlig navnetavle, symbolsk indrammet i blåmalet bådømmer. Én af tavlerne fortæller eksempelvis følgende om den begravede:

EZE CHIDI

26/02/1973 - 21/01/2009

Født i Nigeria og fundet død på en båd ombord på hvilken han forsøgte at nå Europa.

Et større puslespil

Imidlertid er det sjældent let at afgøre, hvem der egentlig ligger begravet under betonen. Identifikationsarbejdet er langsommeligt og besværligt, da de tilgængelige oplysninger om de afdøde sædvanligvis er meget sparsomme. Som oftest rejser migranterne uden papirer, hvilket naturligvis komplicerer processen en del. Dertil kommer brutale kendsgerninger, som at ligene kan være mere eller mindre opløst efter lang tid i vandet og derfor umulige at identificere, når de bjærges.

For at opspore information må Paola og de andre ofte gå i clinch med det italienske bureaukrati. Som uddannet jurist har Paola gode forudsætninger for at navigere i det komplicerede offentlige system, men kun sjældent bærer anstrengelserne frugt. Mange forskellige autoriteter kan have været involveret i en eventuel registrering af de afdøde, og Paola og de andre må derfor ofte løbe spidsrod mellem et utal af kontorer - fra kystvagten over forskellige militære enheder til centrale og decentraler lægetjenester. For blot at nævne et par stykker.

Derfor er navngivningsprojektet også kun muligt med hjælp fra uofficielle kanaler som familie, rejsekammerater eller andre, der har kunnet berette om de afdøde efter selv at være ankommet til Europa - eksempelvis til ngo'er eller journalister, som Paola og de andre har kontakt til. Det siger sig selv, at det er et større puslespil, og i løbet af årene er det også kun lykkedes at identificere en lille håndfuld af de afdøde migranter på kirkegården.

Men selv i de tilfælde hvor de begravede har fået et navn, er det som oftest umuligt at sige endegyldigt, hvem de faktisk var. Der bliver kun i sjældne tilfælde foretaget en officiel identifikation af liget. "Der er faktisk kun én, af de begravede, som vi med 100% sikkerhed ved hvem var," forklarede Paola. Deter en ung nigeriansk kvinde, Esther Ada, hvis lillebror rejste sammen med hende og kunne identificere hende på stedet. "Han bor vist i Torino nu."

Særligt én af gravene fangede min opmærksomhed, da jeg i begyndelsen af 2018 igen stod på kirkegården sammen med Paola. Indrammet i det

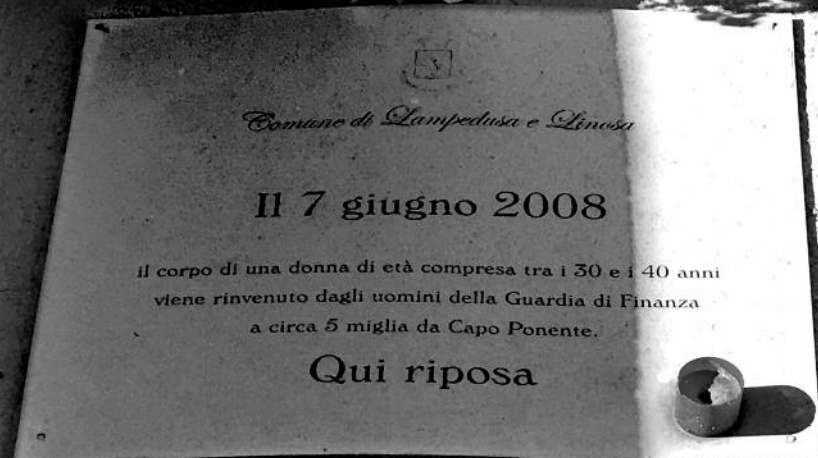
Mindetavlen på Yassins gravsted.

blå bådømmer står nedenstående tekst, der med tydelighed understreger, hvor usikker identifikationsprocessen kan være:

"Det lader til, at han hed Yassin. Det lader til, at Yassin kom fra Eritrea, og at han blev arresteret uden grund og spærret inde i én af de mange libyske lejre. Det

lader til, at han havde et barn og en kone i et flygtningecenter i Sverige, og at han ville forenes med dem. Det eneste sikre er, at han ankom livløs til Lampedusa".

På italiensk omtales Lampedusa undertiden som *la porta d'Europa*; døren til Europa. Dette refererer

Anonym grav fra sommeren 2008.

naturligvis til øen som migranternes første destination i europæisk territorium. For langt hovedparten af de flygtninge og migranter, der går i land på øen, er Lampedusa også netop en dør – den lille ø er aldrig målet i sig selv, men blot et stop på vejen før drømmen om en bedre tilværelse på Europas fastland måske kan realiseres. Kirkegården vidner imidlertid om, at det forholder sig anderledes for dem, der ikke selv er gået i land, men er ankommet i kystvagtens ligposer eller i fiskernes net. For disse er Lampedusa ikke en dør, men en endestation.

Nærhedens betydning

Jeg spurgte Paola hvorfor, det var umagen værd at bruge så meget tid og så mange kræfter på at identificere de afdøde på kirkegården. "Det er en politisk handling - en form for civil ulydighed", svarede hun. "Det er en menneskelig gestus fra et sted, der er kommet til at stå for det umenneskelige." Jeg har formentlig lignet et stort spørgsmålstegn, for hun uddybede sin forklaring af sig selv: "Det handler ikke om migranterne, det handler om os selv. Vi har et system, der ikke ser migranterne som mennesker, men som tal i en statistik, og derfor behøver de heller ikke et navn. Men når man hver dag møder de overlevende på gaden, giver dette bare ikke mening - det giver mening at give dem et navn."

Paolas forklaring skal ikke tolkes som om, at lampedusanerne er ukritiske eller udelt imødekommende over for de

migrationsstrømme, som deres ø er blevet viklet ind i. Tværtimod er der en stærk bevidsthed om, at situationen udgør en mulig eksistentiel risiko for den turistindustri, som øboerne er fuldkommen afhængige af. I kølvandet på det såkaldte Arabiske Forår i 2011, hvor alverdens medier rapporterede om kaotiske tilstande på øen, styrtdykkede antallet af turister med alvorlige økonomiske konsekvenser for det lille samfund. Disse erfaringer spøger i allerhøjeste grad stadig på Lampedusa – ikke mindst hos de, der som Paola, ernærer sig ved turisme.

Det, der er på spil, er snarere, at man på Lampedusa ikke nyder det, man kan kalde afstandens privilegium: At kunne betragte flygtningestrømmene på et generelt og abstrakt niveau. Netop afstanden - eller i Lampedusas tilfælde nærheden - er afgørende for, hvordan øboerne forholder sig til fænomenet. På Lampedusa drukner flygtninge ikke i et udifferentieret "Middelhav" et sted mod syd, men eksempelvis ved Capo Ponente eller Cala Croce; konkrete navngivne steder, som er en del af øboernes umiddelbare hverdagsrum. Alessandra, en skolelærer, udtrykte det således: "I begyndelsen hørte vi bare om, at folk druknede i Middelhavet. Siden så vi det, vi lugtede det. Vi oplevede det med alle sanserne".

Denne erfaringsnærhed betyder med andre ord, at lampedusanerne er nødt til at forholde sig til de døde i en anden skala end det er tilfældet længere nordpå. Det er ikke så meget et valg, som det er et vilkår dikteret af geografien. Selvom Paolas dedikation og aktivisme ikke er repræsentativ for alle lampedusanere, er migration og de dødsfald, der følger med absolut noget, som lampedusanerne forholder sig til – ofte på en kollektiv og nærmest rituel facon. Eksempelvis havde lokale skolebørn på Alle Sjaeles Dag d. 2. november udsmykket migranternes grave med hjemmelavede blomsterdekorationer, og hvert år finder en procession sted, der markerer årsdagen for et voldsomt skibsforslis nær Lampedusa, der d. 3. oktober 2013 kostede mere end 350 flygtninge og migranter livet.

I denne sammenhæng er det også vigtigt at huske, at Lampedusa er et lille øsamfund med 6000 indbyggere, hvor de fleste i en vis udstrækning kender hinanden. Ved det førnævnte skibsforslis druknede der altså hvad der svarer til mere end hver tyvende øbo. Selvom dette skibsforslis var langt det

voldsomste, som har fundet sted ved Lampedusa, er det på ingen måde et enestående fænomen - og så megen død på så lille sted bliver solidt indprentet i den kollektive erindring.

Det afgørende er altså, at flygtninge og migranter ikke udgør en fjern og ansigtsløs masse på Lampedusa. Der er tværtimod tale om konkrete personer i kød og blod, og netop derfor bliver generelle politiske spørgsmål om eksempelvis "for eller imod indvandring" også mindre relevante. Som Lampedusas sognepræst for nylig forklarede mig, så "har selv de allermest højreorienterede på øen jo været med til at hjælpe flygtninge i et eller andet omfang." Præstens pointe er langt fra trivial: abstrakte politiske holdninger er ikke nødvendigvis det væsentligste referencepunkt i det nære møde med andre mennesker. Det er også i dette lys, at Paola og de andres projekt på kirkegården skal ses: lampedusanernes nære hverdags erfaringer med at møde båd-migranterne står i skarp kontrast til de undseelige og anonyme grave på kirkegården.

På kirkegården bliver det flygtige permanent

I et kendt essay har den franske filosof og idéhistoriker Michel Foucault beskrevet kirkegårde som steder med en helt særlig relation til det omgivende - eller levende - samfund. På den ene side er kirkegårde tæt forbundet til de levende, ikke mindst gennem slægtskabsrelationer. Alle familier har nære og fjerne slægtninge begravet på den lokale kirkegård, der således repræsenterer en slags forlængelse af samfundets orden. På den anden side synes kirkegården at eksistere i en anden tidslig og rumlig dimension. På kirkegården fryses tiden, og det forængelige liv erstattes af en form for permanent tilstedeværelse. På denne baggrund kalder Foucault kirkegården "den anden by"; en slags forvrænget spejling eller skyggebillede af det levende samfund.

Man kan på denne måde sige - med Foucaults refleksioner i baghovedet - at migranterne først for alvor inkorporeres i det lampedusanske samfund i døden, men ikke i livet. Det er på kirkegården, side om side med lampedusanernes familiegravsteder, at migranternes tilstedeværelse på Lampedusa bliver permanent - og også betydningsfuld og relaterbar i en anden grad end de tusindvis, der blot passerer forbi. De levende migranternes tilstedeværelse på øen er flygtig og midlertidig og uden nogen individuel relation til øen eller dens indbyggere. Det kan

tælles på meget få hænder hvor mange båd-migranter, der har slået sig ned på Lampedusa. I den forstand er Lampedusa vitterligt "døren til Europa" - en mellemstation på en længere rejse. Yassin, Eze Chidi og utallige andre har imidlertid afsluttet deres rejse på den lille kirkegård, og dér bliver de. De er flyttet permanent ind i "den anden by", og derfor må de også have et navn.

De døde migranternes permanente tilstedeværelse kan også udstrækkes til kirkegården som et konkret fysisk rum. De mange gravsten er håndgribelige genstande, der fungerer som monumenter over de individuelle tragiske skæbner, de repræsenterer, men de tilbyder også et rum, hvor øens beboere kollektivt kan forholde sig til traumatiske oplevelser. Her sikrer den stenhårde beton - med mindre andet eksplicit besluttet lokalt - at gravstederne vil forblive på kirkegården også længe efter, at eksterne aktører som medier, politikere og antropologer har glemt alt om Lampedusa igen. For som Paola siger: "Det handler ikke om migranterne, det handler om os selv." ■

Forslag til videre læsning:

Foucault, M. (1986). "Of Other Spaces." *Diacritics* 16: 1, 22-27.

LAUST LUND ELBEK (F. 1990), PHD-STIPENDIAT VED AFDELING FOR ANTROPOLOGI PÅ AARHUS UNIVERSITET. HAN HAR SIDEN 2015 ARBEJDET PÅ ET FORSKNINGSPROJEKT OM, HVORDAN "FLYGTNINGEKRISEN" PÅVIRKER HVERDAGSLIVET PÅ LAMPEDUSA. lelbek@cas.au.dk

alle fotos af forfatteren

DANSK ETNOGRAFISK FORENING PRÆSENTERER

DEN ANTROPOLOGISKE VINKEL PÅ MASKULINITET

12 december 2018 Kl. 18.30 - 20.30

Moesgaards foredragssal (Herregården, lokale 4206-139)

DRENGERØV! MANDE-MAND! RIGTIG MAND!

Det er svært at være mand. Maskulinitet er mere end bare det, feminitet ikke er. I antropologien er det interessant at kigge på maskulinitet i relation til sine omgivelser og i lyset af dets samfund.

Denne gang vender Den Antropologiske Vinkel netop blikket mod manden og maskulinitet. Vi vil denne aften undersøge, hvad det vil sige at være maskulin. Hvad defineres som maskulint, og kan man være mand på mere end én måde?

Hvem har nosser nok til at være maskulin i 2018?

Gå ikke glip af DEN ANTROPOLOGISKE VINKEL, hvor 4 eksperter tager fat i det maskuline.

Tilmelding via Facebook - <https://www.facebook.com/etnografiskforening/>.

Gratis (inkl. kaffe) for medlemmer, for ikke-medlemmer mod betaling.

Meld dig ind i Dansk Etnografisk Forening via etnografiskforening.dk

Følg med på Dansk Etnografisk Forenings Facebookside for nærmere information.

Se også www.etnografiskforening.dk. Vel mødt!

”SIDSTE MAND LUKKER OG SLUKKER” REKVIEM FOR EN KRIGERDRØM

Som tæt allieret med USA er Danmark permanent i krig. Sådan har det været siden 2002, hvor de første danske styrker blev indsat i 'krigen mod terror'. På afstand kan krigen virke endeløs, men hvordan ser det ud tæt på – for den enkelte soldat? På et 'lukkehold' i Helmand stod krigen i afslutningens tegn. Samtidig tog krigen også sin begyndelse. For de få som et uafrysteligt mareridt. For de mange som en stadig mere dragende, men døende drøm.

af THOMAS RANDRUP PEDERSEN

I august 2014 forlod den sidste danske ISAF-soldat den sydafghanske Helmandprovins. 'ISAF' står for 'International Security Assistance Force' og var navnet på den multinationale, NATO-ledede koalitionsstyrke i Afghanistan. Ved udgangen af 2014 var mission ISAF slut – og med den Danmarks trettien år lange krigsdeltagelse i Afghanistan. Og så alligevel ikke. Allerede ved indgangen til 2015 var en ny international operation – Resolute Support Mission (RSM) – sat i værk under NATOs ledelse. Og Danmark har den dag i dag en anelig militær tilstedeværelse i Afghanistan. Størstedelen er indsat i hovedstaden Kabul. Deres opgave er blandt andet at bidrage til den fortsatte rådgivning, støtte og træning af afghanske sikkerhedsstyrker.

I denne artikel spoler jeg tiden få år tilbage. Tilbage til da Danmarks militære engagement i Helmand udspillede sig ved krigens ende. Og netop enden, eller afslutningen, udgør i denne sammenhæng ledemotivet for den krigsetnografi, jeg skriver

frem over de følgende sider. Konkret sammensætter jeg en montage af variationer over afslutningstemaet i krigens erindringskultur, krigsberetninger, krigerdrømme, soldaterkroppe og militære landskaber. Ved at zoome ind på afslutninger udgør nærværende artikel et benspænd i forhold til mit tidligere arbejde. For dér har omdrejningspunktet netop været den vedvarende stræben efter tilblivelse som soldat og menneske – eksistentielt, moralsk og socialt. Men måske viser benspændet sig mindre end som så? For kan vi overhovedet stille skarpt på afslutninger uden samtidig at bringe begyndelser ind i billedet? Indebærer afslutninger ikke altid nye begyndelser? Går afviklinger og tilblivelser ikke altid hånd i hånd? Det er i en sådan dobbelthedens optik, hvor afslutninger og begyndelser veksler mellem figur og grund, at jeg i denne artikel ser på, hvorfor danske soldater og deres antropolog opsøgte krigen i Afghanistan, og hvordan de endte med at opleve krigens sidste dage.

Hærens mindesten var hjertet i
Camp Vikings sakrale landskab.

Udspejning.

Afgrundens begyndelse

København, 11. september 2001. "Oh my god", "oh my god", siger en kvinde i fjernsynet. Der er rædsel i hendes stemme. Jeg ser med vantro på tv-billederne. Jeg står i en lejlighed på Nørrebro. Tvillingetårnene kolliderer på Manhattan i New York. Tre dage senere flyver jeg til Venedig for at studere menneskerettigheder og demokratisering. Er jeg en del af løsningen? Eller en del af problemet? Jeg vil jo trods alt redde verden. Eller i det mindste skabe den på ny med demokrati og rettigheder – tilsat antropologisk følsomhed naturligvis. Så 'hvorfor hader de os?' Det spørgsmål har mange amerikanere og europæere ifølge medierne rejst igen og igen i kølvandet på angrebene mod World Trade Centre og Pentagon. Og igen og igen efter hvert nyt terroranslag, som er fulgt sidenhen – hvor gerningsmændene vel at mærke angiveligt har været af muslimsk baggrund. Måske politologen Samuel P.

Huntingtons af antropologer udskældte tese om 'civilisationernes sammenstød' er blevet til en selvopfyldende profeti? Måske er konfrontationer mellem muslimer og kristne bare ikke et afsluttet kapitel, som hører til på korstogenes tid? Måske ligger vi i 'Vesten', som vi selv har redt med al vores imperialisme og kolonialisme? Måske vil verden bare ikke reddes? Og da slet ikke med menneskerettigheder og demokratisering? Den 7. oktober 2001, blot få uger efter 9/11, invaderer en USA-ledet koalitionsstyrke Afghanistan. I januar 2002 følger Danmark trop.

New York, mindesmærket for 11. september. Over et årti efter invasionen af Afghanistan kigger jeg ved selvsyn ned i afgrunden. Den stirrer tilbage. Jeg kan mærke suget fra *ground zeros* dyb. Det var lige her, at Nordtårnet engang stod og knejsede som del af Manhattans ikoniske skyline. Mindesmærkets evindelige fald af vand mod bunden vir-

ker efter hensigten. Det skaber associationer til det i grus styrtende tårn. Jeg tager mig selv i at tænke, at det var her, det startede. Som om angrebene den 11. september indtraf ud af det blå. Jeg tager mig selv i at tænke, at det var her, at verden, som vi engang kendte den, fik sin bratte, brutale afslutning. Som om angrebene den 11. september bragte radikale forandringer med sig. Det sidste kan diskuteres. Dog er det indiskutabelt, at det var 9/11, som blev startskuddet for, at koalitionsstyrker i titusindvis blev indsat i Afghanistan. Og dét i krigen mod Al-Qaeda, Taleban og andre såkaldte 'oprørere' og 'bad guys'. Jeg fulgte med som 'indrulleret antropolog'. Som del af mit ph.d.-projekt under det kollektive forskningsprojekt *Soldat og Samfund* – støttet af Danmarks Frie Forskningsfond – tog jeg på feltarbejde med nogle af de allersidste danske kampsoldater i ISAF. Og dét både før, under og efter deres udstationering på den

britiske militærbase Camp Bastion – ødebeliggende i 'Dødens Ørken', Helmand.

Tvillingetårnenes endeløse fald

Helmand, Pedro Bay, Camp Bastion. Jeg får øje på Luke Skywalker – en af heltene fra Stjernekrigsfilmene. Jeg bliver et øjeblik i tvivl om, hvorvidt det er ham eller mig, som kommer fra en fjern, fjern galakse. Kort efter får jeg også øje på tegneseriefiguren Garfield – eller rettere en granvoksen mand iført en Garfield-heldragt. Supergirl, Edderkoppemanden og Den Utrolige Hulk dukker også op. Det samme gør flere andre i mere eller mindre fantasifulde udklædninger. Som de fleste andre tilstede er jeg ikke selv klædt ud. Et superhelte-kostume eller deslige var ikke det første, jeg tænkte på, da jeg pakkede rygsækken til Afghanistan. Sammen med en lille flok danske kampvognsfolk er jeg taget til det månedlige 5 km-fuldmåneløb. Som

Fuldmåneløb.

sædvanligt er det Pedro Bay, der danner rammen om løbet. Det er her ved Camp Bastions felthospital, at den amerikanske Black Hawk-redningshelikopterenhed holder til. Det koster fem dollars at deltage i løbet. Overskuddet går til That Others May Live Foundation – en fond, der ifølge et banner har "støttet det amerikanske flyvevåbens redningskrigere og familier siden 2002". Det er nu ikke så meget derfor, at de danske kampvognsfolk har spændt løbeskoene på. Det er snarere fordi, der skal ske noget. Bare et eller andet. Efter en langvarig og dramatisk operation, hvor en af de danske kampvogne kørte på en pansermine, har kampvognsdelingen nu været tilbage i Camp Bastion i snart en uge. Og her kan lejrtilværelset hurtigt blive ked-sommeligt. Der skal ske noget. Bare et eller andet.

De amerikanske løbsorganisatorer gør deres til at skabe en fest med tunge basrytmer og udlovning af unikke event-T-shirts. En efter en bliver et mindre antal sammenrullede T-shirts tyret ud over forsamlingen. Folk kaster sig hovedkulds efter dem.

'Toke' er ingen undtagelse. Han er i midt-20'erne, har rang af overkonstabel af 1. grad og er kampvognsdelingen ubestridte træningskonge med en 'græsk gudekrop' som resultat. Toke er et mulehår fra at få fingrene i en af de eftertragtede T-shirts. Han ærgrer sig højlydt. Det kunne have været den fedeste souvenir. Det kunne have været den fedeste T-shirt at vise sig i derhjemme – og måske få lidt mere respekt? For 'jeg har været dér, gjort det og fået T-shirten'. På ryggen af den sorte T-shirt er der en grafisk afbildning af Tvillingetårnene. Det er september. Aftens løb bliver afholdt til minde om 9/11. Vi husker stadigvæk. Tårnenes fald synes uden ende. Dog kan man dårligt beskyldes fuldmåneløbet for at være en højtidelig ihukommelse rig på eftertænk-somhed. Men mindeværdigt, dét er det, da starten går og Toke, Garfield, Luke Skywalker og alle andre stormer af sted ud i den projektør-lyste ørkennat. Fem gange går det rundt og rundt om heliportens Black Hawks. Som altid er de på standby. Altid klar til at stige ned som frelsende

engle: altid klar til at gå i luften, når kamphandlinger har tilføjet sår og bragt et liv farefuldt tæt på dets afslutning – ven som fjende. Altid klar til at stige ned som skæbnesvangre valkyrier; altid klar til at bringe de soldater ind på basen, hvis liv fik en voldsom ende uden for hegnet et sted.

Krigens eftermæle

Helmand, kontingentchefens telt, Camp Viking. "Det er en krig om narrativer", slår oberst 'Galtung' fast. Obersten er i slut 40'erne, tætbygget og kronraget. Han er en alvorlig herre med et glimt i øjet. Han er 'den store chef' – øverstkommanderende for det danske ISAF-kontingent. Han har inviteret mig indenfor i sit kommandotelt. Det står i Camp Viking – den danske lejr i Camp Bastion. Oberstløjtnant 'Hoffmann' har gjort os selskab. Han er stabschef og næstkommanderende. Vi sidder i kontingentchefens sofaarrangement. Galtung briefer mig om de danske ISAF-styrkers aktuelle situation. Missionen er gået ind i sin afsluttende fase:

're-deploying'. Det troppekontingent – eller rotationshold – som obersten er chef for, er dermed et 'lukkehold'. Holdets hovedopgave består dels i at afvikle tilbageværende ISAF-baser og dels i at hjemsende materiel og køretøjer. Der er altså ikke længere tale om en kapacitetsopbygningsmission med træning af afghanske sikkerhedsstyrker i fokus, end-sige en kampmission med oprørsbekæmpelse som omdrejningspunkt. Det kan ses på broderparten af Galtungs folk. Det er støttetropper – ikke kampsoldater. Danmark har ikke længere infanteri på jorden. Faktisk er det kun kampvognsdetachmentet, der fortsat bliver indsat i operationer som en egentlig kampstyrke. Og dét under britisk eller amerikansk kommando.

Re-deployeringen betyder, at alle ISAF-tropper skal være ude af Afghanistan, før 2014 er omme. Inden da skal de afghanske sikkerhedsstyrker have overtaget ansvaret for landets sikkerhed. Koalitionen er en velsmurt krigsmaskine, og Galtung er overbevist om, at ISAF når sin deadline. Det er

Indskydning.

derimod et åbent spørgsmål, hvorvidt de afghanske sikkerhedsstyrker vil vise sig i stand til at tage vare på sikkerheden. Obersten og oberstløjtnanten udtrykker dog begge en forsigtig optimisme. Jeg dri-ster mig alligevel til at spørge til forskellen på re-deployering og retræte. Galtung forklarer mig tålmodigt, at re-deployering indebærer en omgrup-pering. Altså en frivillig hjemtagning af personel og materiel med henblik på indsættelse i en ny mission. Taliban derimod, understreger Galtung, prøver med vold og magt "at få det til at se ud som om, at de driver os på flugt". Det er i den sammenhæng, at obersten venligt, men bestemt slår fast, at "det er en krig om narrativer". Han fortsætter: "Taliban er svækket, men ikke slået". Han uddyber, at Taliban sandsynligvis enten vil optrappe antallet af større,

spektakulære angreb frem mod 2015, eller også vil de holde lav profil indtil, at ISAF er over alle bjerge.

I alle tilfælde er tiden ved at rinde ud for ISAFs krigsførelse med krudt og kugler. Krigen om hvor-for, hvordan, og med hvilke konsekvenser krigsind-satsen blev ført, er derimod blusset op. Dét både i medierne og blandt politikere og militærfolk. Særligt et spørgsmål melder sig: 'Har det været det hele værd?'. Der er trods alt 43 danske soldater, som ikke kom hjem fra Afghanistan med livet i be-hold, over to hundrede vendte hjem med mere el-ler mindre lemlæstede kroppe, og mange flere kom tilbage med ar på sjælen. Læg dertil den menneske-lige pris, de nære og kære til de udsendte må betale, for slet ikke at tale om de kolossale menneskelige omkostninger, som 'den afghanske befolkning' fort-

GoPro.

sat må slås med. Her kan vi med lån af et begrebs-par fra antropologen Diane M. Nelsons bog *Reckoning: The Ends of War in Guatemala* sige, at dagene for 'sværdets krig' er talte for ISAF, mens 'korsets krig' ser ud til at fortsætte uden ende i sigte. 'Sværdets krig' skal her forstås som den krig, der udkæmpes på slagmarken med et mere eller min-dre teknologisk avanceret våbenarsenal, og hvis pri-mære mål er at ødelægge kroppe af kød og blod. 'Korsets krig' er derimod den krig, der føres om krigens mening, dens betydning og intention, og hvis primære mål er at vinde '*hearts and minds*'. Og dét både hos 'lokalbefolkningerne' i missionsområ-det og hos vælgerne på hjemmefronten. På den konto har Danmarks skiftende regeringer gennem årene ført 'korsets krig' med vægt på forskellige

retfærdiggørelser for den danske krigsdeltagelse i Afghanistan: terrorbekæmpelse, internationalt ansvar, frihed og demokrati, udvikling og gen-opbygning, retfærdighed og god regeringsførelse, kvinders rettigheder og børns skolegang. Som sådan kan vi med Nelson forstå 'korsets krig' som en fortsættelse af 'sværdets krig' med andre midler – nemlig ideologiske. Og dét som en krig, der ikke alene kæmpes i den politiske arena, men også på en række andre kamppladser: fra hjemmet og skolen over retten og kirken, kunsten og littera-turen til de nye og gamle medier.

Krigens drømmemaskine

Sydvestjylland, Oksbøllejren. Ét er de officielle be-retninger om Danmarks krig i Afghanistan. Noget

Opmagasinerings.

andet er de fortællinger, der trækkes på blandt danske ISAF-styrker. Med hvilke 'kors' går soldaterne i krig? Hvilken mening tillægger de krigen? Dette spørgsmål har jeg udforsket fortrinsvis sammen med en sikring/eskortesektion og med den førnævnte kampvognsdeling. Over 30 soldater i alt. Ikke én eneste af dem forklarede mig deres krigsdeltagelse i lyset af 9/11. Måske glemslen var begyndt at sætte ind? Eller måske var der noget andet end terrorbekæmpelse på spil? Lige præcis. De var ikke patrioter, som var draget i krig for fædrelandets skyld. For dem handlede udsendelsen ikke om at gøre Danmark ære, endside sikre at vi andre kan sove trygt om natten uden frygt for terroranslag herhjemme. Idealister var der stort set heller ingen af. Udsendelsen var ikke drevet af ønsket om at hjælpe den afghanske

befolkning med at få et nyt Afghanistan på benene. Det var ikke dét, som krigen handlede om. I hvert fald ikke først og fremmest. Som kampvognsdelingsføreren, premierløjtnant 'Frederiksen', udtrykte det, da jeg talte med ham i Oksbøllejren før udsendelsen:

Det har ikke noget med Afghanistan at gøre. Jeg er ligeglad med afghanerne. Det er ikke derfor, vi er der. Vi er der for at kæmpe en krig. Næste gang er krigen et andet sted, og så tager vi også derhen ... Trust me – jeg har rigelig med indsigt i, hvor ondskabsfulde og nederdrægtige Taleban kan være ... Det skal være min fornøjelse at tage nogen af dem ud, og hvis det kan hjælpe med at gøre verden til et bedre sted, så er det jo bare mægtigt.

Frederiksen sagde ordene med en indædt brydning, der kom på bag mig. Ikke mindst fordi

premierløjtnanten, som dengang var i slut-20'erne, sædvanligvis var svær ikke at holde af med hans joviale facon og store, drengede smil. Der var noget på spil. Krigen i sig selv. Frederiksen var ikke en fløjshandskeklædt 'soldater-diplomat' i 'korsets krig' om 'hearts and minds'. Han var en jernnævesvingende 'soldater-kriger' i 'sværdets krig' om 'kød og blod'. Ligeså var hans missionserfarne folk. Og ligeså var langt de fleste af sikring/eskortesektionens førstegangsendte. Om ikke i gerning så af sind – eller selvopfattelse. Det vil sige, for dem handlede 'korsets krig' ikke så meget om andres 'hearts and minds', som det handlede om dem selv. For dem handlede krigen først og fremmest om at afprøve deres træning i 'den skarpe ende'. Det handlede om at prøve den ægte vare, prøve sig selv og ens grænser af, og

erkende, hvad man selv dur til, når det gælder. Det handlede om at finde ud af, hvad stof de var gjort af. Hvordan reagerer man i kamp? Fryser man til is? Flygter man over hals og hoved? Eller tager man kampen op? Som konstabel 'Nordrup' i sikring/eskortesektionen formulerede det, da jeg forud for udsendelsen talte med ham på Almegårds Kaserne, Bornholm:

Hvis man kommer ud for noget rigtigt, reagerer man så rigtigt? Reagerer man, som man har lært? ... Ligger det så på ryggraden? Det er det, som jeg gerne vil have ud af det – teste mig selv ... Det må være det ultimative adrenalinkick [at komme under beskyldning]... Hvor står jeg? Bryder jeg fuldstændig sammen? Eller reagerer jeg præcis, som jeg skal? Så jo – jeg kunne da godt tænke mig at prøve, at de [oprørerne] fik fyret nogle skud af efter os.

Som sådan handlede 'korsets krig' om muligheden for at forfølge en krigerdrøm. En drøm om at komme i føling ikke så meget for kampens skyld som for at lære sig selv at kende. Og dermed potentielt set vise sit værd over for sig selv og andre ved at træde i karakter som 'soldater-kriger'. Der var bare ét problem: krigen var så godt som slut. Udsendelsen viste sig at blive forholdsvis begivenhedsløs. Mulighederne for at forfølge krigerdrømmen gennem kamperfaringer blev forsvindende små. Sikring/eskortesektionen løsnede aldrig et eneste skud, og det var først i ellefte time på den seks måneder lange udsendelse, at kampvognsdelingen engagerede og eliminerede et 'mål'. Dét blev ikke desto mindre delingens vendepunkt: hvor der før havde været voksende lede, bragte nedkæmpelsen af en 'fjende' forløsning med sig. Den enes endeligt, den andens oplivelse. Til sammenligning forblev frustration og skuffelse udbredt i sikring/eskortesektionen indtil udsendelsens afslutning. Og faktisk også længe efter hjemkomsten. Flere af sektionens folk kunne ikke komme hurtigt nok ud af Forsvaret. Andre kunne ikke komme hurtigt nok tilbage til Afghanistan som del af den danske RSM-styrke. For de første var krigerdrømmen så godt som død og begravet. For de sidste levede drømmen videre på vågeblus. For Nordrup og flere andre forvandlede drømmen sig imidlertid til et mareridt, der ikke ville slippe sit tag i krop og sjæl. Efter hjemkomsten var der adskillige, som sloges med psykiske efterreaktioner. I dag er en kampvognsmand diagnosticeret med posttraumatisk stressyndrom, mens Nordrup – som nu er studerende og omkring de 30 år – kæmper med hyper-årvågenhed. For dem er 'sværdets krig' ikke slut. I Nordrups tilfælde er det i særdeleshed en fortsættelse, han bliver mindet om, når han færdes blandt fremmede mennesker. For dér synes hans Helmand-'battlemind' at blive genaktiveret. I hvert fald hensættes Nordrup i en tilstand af forhøjet alarmberedskab, og med vagtsomme øjne skanner han sine omgivelser for potentielle trusler.

Afslutningens tomhed

Helmand, mindesmærket, Camp Viking. En fåmælt soldat opmåler mindesmærket. Det skal sendes hjem – og er sidenhen blevet genetableret i Oksbøllejren. Mindesmærket er hjertet i Camp Vikings sakrale landskab. Det er formet som en varde, der

er kronet med et kors og flankeret af en flagstang på hver side. Stenvarden bærer 38 små messingplader. På hver plade er der indgraveret et navn på en dansk soldat, som har mistet livet i Helmand. "Vi vil huske dem", står der skrevet over den øverste navnerække. 38 liv er forbi, men vores minder om dem lever. 38 liv er slut, og de minder os om, at "det kunne være en selv", som flere af mine informanter udtrykker det. Som sådan minder de os om livets endelighed. Og dermed om hvorfor alle på vej til at blive udsendt, antropologen inklusiv, opfodres til at skrive afskedsbreve og udfylde *Min sidste vilje: Hvis jeg falder i Forsvarets tjeneste*. På den vis tilskynder Forsvaret alle udsendte til at forholde sig til den største afslutning af alle – døden. Og dermed den nye begyndelse tomheden vil bringe de efterladte.

Overfor mindesmærket i Camp Viking – på den anden side af paradepladsen – ligger den danske PX-butik. Altså noget så profant som et minimarked. Her begynder der at blive tyndet ud i varerne. Der er allerede tomt på nogle af hylderne med souvenirs og merchandise. Afslutningen nærmer sig. Som der står skrevet på et krus, der sælges i den amerikanske PX: "Sidste mand lukker og slukker". ISAFs re-deploying sætter sine spor. Ikke kun i det små på butikshylderne, men også i det store format i landskabet. Rømningen af koalitions mindre satellitbaser og i sidste ende også af de to kolossale moderbaser – den britiske Camp Bastion og den tilstødende amerikanske Camp Leatherneck – er i fuld gang. De to gigantiske militærlejre er – sammen med den afghanske Camp Shorabak – omgivet af et hegn på omkring 35 km. Under deres storhedstid for kun få år siden husede Bastion og Leatherneck et sted mellem 30.000-40.000 soldater og civile leverandører. I dag er der langt færre. Det kan ses. Inden for hegnet ligger flere tomte øde hen – overladt til ørkensandet. Andre steder er indkvarteringsområder forvandlet til spøgelsesbyer med række på række af forladte telte og beboelsescontainere. Hvor der før var liv, er der nu kun vindens hærgen. Læg dertil de områder, hvor det ene sandfarvede militære køretøj efter det andet står opmagasineret i lange, tætte rækker. Angiveligt venter nogle på at blive skrottet, andre på at blive fragtet hjem, eller videre til andre baser i det amerikanske imperium af militære forposter. I alle tilfælde peger forladtheden tilbage på det, der var

og frem imod det, som muligvis vil komme. For mig skaber det en spøgelsesagtig stemning af snigende uhygge blandet med diffus nostalgi efter det liv, der var – tilsat et bittersødt mix af spæde forhåbninger og bange anelser for det Afghanistan, som vil følge.

For mange af mine informanter derimod synes den tiltagende tomhed først og fremmest at minde dem om, at tiden er ved at løbe ud for deres krigs-eventyr. Det er en påmindelse om, at det lige præcis er lykket dem at nå til Helmand, som nogle af de allersidste danske kamptropper – men også at det meget vel kan vise sig, at de lige præcis er kommet for sent til krigen. Og dét ikke kun ISAFs krig, men måske også deres generations krig. For selvom Danmarks deltagelse i internationale operationer ser ud til at være kommet for at blive, så ligger vægten i dag dels på kapacitetsopbygning – som i Irak og Afghanistan – og dels, som vi ser det i Estland, på tilstedeværelse som 'snubletrådsstyrke'. Sagt med andre ord: det er næppe lige med det første, at regulære danske styrker igen indsættes i offensive kampoperationer på landjorden. På den vis giver det god mening, når antropologerne Mads Daugbjerg og Birgitte Refslund Sørensen i artiklen *Becoming a Warring Nation* beskriver dansk krigsdeltagelse efter 9/11 som Danmarks 'militære øjeblik' i en ellers nok så fredsommelig historie. Altså siden 1864, hvor Danmark med nederlaget til Østrig og Preussen kom undergangen nær som nation. Set i et større historisk perspektiv vil jeg nu vove at påstå, at det er et fredeligt Danmark, som er undtagelsen, mens dansk krigsførelse er reglen. Men alt andet lige har afslutningen på ISAFs krig transformeret krigerdrømmens mulighedsbetingelser. Hvor det for Danmarks konventionelle styrker var muligt at forfølge drømmen i Helmand, er den i dag dødsdømt for de fleste. Det vil sige, netop som drøm lever krigerdrømmen formentligt forsåt hos mange. Men som en reel mulighed er den i dag kun for de få, som formår at kæmpe sig vej gennem nåleøjet til de danske specialstyrker. Danmarks stigende brug af specialstyrker inden for de seneste år handler trods alt ikke kun om blød kapacitetsopbygning, men også om hårde 'nålestiksoperationer'. Det har den tidligere konstabel Nordrup lurt – og træner sig op til at bestå Frømandskorpsets fysiske optagelseskrav. ISAFs krig er slut, og selvom Nordrup med sin hyper-årvågenhed fortsat er i krig med sine omgivelser, så håber han samtidig på en ny

start som 'frø'. Der er en forlist krigerdrøm, som skal have en *second chance*. Her er ingen afslutninger uden begyndelser: livet er en tilblivelsesproces. ■

Forslag til videre læsning:

Daugbjerg, Mads og Birgitte Refslund Sørensen (2017) "Becoming a Warring Nation: The Danish 'Military Moment' and Its Repercussions" *Critical Military Studies* 3(1): 1-6.

Nelson, Diane M. (2009) *Reckoning: The Ends of War in Guatemala*. London: Duke University Press.

Pedersen, Thomas Randrup (2017) *Soldierly Becomings: A Grunt Ethnography of Denmark's New 'Warrior Generation'*. Ph.d.-afhandling, Institut for Antropologi, Københavns Universitet.

THOMAS RANDRUP PEDERSEN ER PH.D. I ANTROPOLOGI FRA KØBENHAVNS UNIVERSITET. HAN ER ANSAT VED FORSVARSAKADEMIET SOM ADJUNKT VED INSTITUT FOR MILITÆRHISTORIE, KULTURFORSTÅELSE OG KRIGSTEORI, HVOR HAN FORSKER I MILITÆRKULTUR. HAN HAR LAVET FELTARBEJDE MED DANSKE KAMP-SOLDATER OG UNDERSØGER SPØRGSMÅL OM LÆNGSEL, SKØN OG VILJE I FORHOLD TIL BLANDT ANDET VOLD OG MORAL/ETIK. thpe@fak.dk

alle fotos af forfatteren

ER DET SLUT MED D O W N S SYNDROM I D A N M A R K ?

af OLIVIA SPALLETTA

I 2004 blev Danmark det første land i verden til at indføre prænatal screening for Downs syndrom som et frivilligt led i graviditetsundersøgelsen af alle gravide kvinder. På daværende tidspunkt spekulerede aviser – både i Danmark og i udlandet – i at det ville betyde, at Downs syndrom ville være forsvundet i løbet af en generation. Det sidste årti har dog vist, at der trods screeningprogrammet stadig fødes børn med Downs syndrom i Danmark. Denne artikel undersøger, hvordan familier med børn, der har Downs syndrom, oplever at leve i en tid, hvor screening har skabt forestillingen om, at det snart vil være slut med Downs syndrom i Danmark.

“Det er jo ikke jordens undergang”

Alfreds mørke hår klistrede til panden, mens hans mor Stine holdt den ni uger gamle dreng tæt ind til sig. Hans tvillingebror, Karl, sov ved siden af på en madras på gulvet i skæret af juletræets lys. Tvillingerne var for tidligt fødte, de kom til verden kun en uge efter at Stine, hendes kæreste og deres tre-årige datter var flyttet ind i deres nye lejlighed på Vesterbro. Men tvillingernes tidlige ankomst var ikke den eneste overraskelse. Begge drenge har Downs syndrom, og det var ikke blevet bemærket under nogen af graviditetsscanningerne. Både Stine og hendes kæreste gik i chok da nyheden blev overbragt med dyster stemme af en læge, hvis alvorlige fremtoning lod til at forudsige et liv i modgang og ulykke. Stine var dog nu ved at komme sig over chokket, og hun var begyndt at se lysere på fremtiden. “Det er jo bare Downs syndrom,” sagde hun. Drengene var født uden hjertefejl og tarmsygdomme, som ellers i mange tilfælde følger med Downs diagnosen. “Det er jo ikke jordens undergang,” gentog hun som et mantra igen og igen i de første måneder af drengenes liv.

Alfred og Karl er to af de i alt 32 danske børn, der blev født med Downs syndrom i 2015. Samme år begyndte jeg mit antropologiske feltarbejde, hvor jeg fokuserede på livet hos familier, der har børn med Downs syndrom. Danmark har i de sidste ti år været centrum for massiv opmærksomhed fra internationale sammenslutninger for Downs syndrom, efter at landet som det første i verden indførte et tilbud om prænatal screening for syndromet til alle gravide kvinder. Da jeg startede mit feltarbejde var det en udbredt opfattelse at Downs syndrom ville blive udryddet, og en børnelæge der hørte om mit studie bemærkede kækt: “Downs syndrom – findes det stadig?” Faktisk mødte jeg ofte en formodning blandt sundhedsprofessionelle, forskere og almindelige danskere om, at der slet ikke blev født børn med Downs syndrom i Danmark længere. De nationale screeningstests havde altså skabt en udbredt opfattelse af at Downs syndrom nærmest øjeblikkeligt var blevet udryddet. På trods af det fik jeg rekrutteret 20 familier som har børn med Downs syndrom, der er født mellem 2008-2015.

I offentligheden omtales screeningsprogrammer ofte som et værktøj, der skaber viden til gavn for både patienter og sundhedsprofessionelle. Men screening er faktisk ikke et diagnostisk værktøj. Screening kan give en indikation af en risiko, men det kan ikke - som ofte antaget - stille en diagnose eller stadfæste en given tilstand. Derved skaber screening to nye typer af patienter: Dem som sandsynligvis ikke har en diagnose og dem som sandsynligvis har. Paradoksalt nok skaber screeningsprogrammer dermed nye former for usikkerhed, mens de samtidig signalerer, at deltagelse er en måde for den enkelte at opnå mere viden og vished om sit helbred.

Ganske som Stine havde mange af mødrene til børn med Downs syndrom deltaget i graviditetsundersøgelsen i første trimester, der med en kombination af blodprøve, kvindens alder og en ultralydsscanning laver en individuel sandsynlighedsberegning. Kvinder, der har fået en høj sandsynlighedsberegning, tilbydes en diagnostisk test for at få afklaring. I 2011 deltog 90 % af alle gravide kvinder i screeningsprogrammet. Stort set alle de graviditeter, hvor fosteret blev diagnosticeret med Downs syndrom, blev afsluttet med en provokeret abort. Det betød, at fødselsraten for børn født med Downs syndrom faldt fra cirka 60 om året til 26-36 børn om året. Det tal forventes at falde yderligere med indførelsen af mere følsomme og præcise tests, måske allerede fra 2019.

Da prænatal screening for Downs syndrom først blev introduceret i Danmark i 1970'erne, var det officielle formål at reducere fødselstallet af handicappede børn blandt andet for at reducere omkostningerne til velfærdsstaten. I dag er det erklærede mål med screeningsprogrammet ikke at reducere antallet af børn født med Downs syndrom men derimod at give gravide kvinder den mest præcise information om deres graviditet. Intentionen er, at kvinderne skal kunne træffe en informeret beslutning om, hvorvidt de ønsker at fortsætte deres graviditet. Siden screeningsprogrammet begyndte, har mellem 0 og 8 kvinder årligt valgt at fortsætte graviditeten efter at de har fået besked om, at deres foster har Downs syndrom. Der mangler derimod viden omkring omstændighederne ved de resterende 20-30 årlige fødsler af børn med Downs syndrom. De fleste læger, som jeg har talt med, antager, at mødrene til børn med Downs har afslået at deltage i

screeningsprogrammet. Men screeningsprogrammet har kun en sikkerhed på 85 %. Det betyder, at screeningsprogrammet hvert år overser et antal børn med Downs syndrom, hvis mødre altså får en for lav sandsynlighedsberegning. Årsagen til dette er, at hvis testens følsomhed forstærkes, risikerer man en fremprovokeret abort eller unødvendige risikofyldte tests af flere fostre. En konsekvens er altså, at der hvert år fødes børn med Downs syndrom på trods af, at deres mødre har deltaget i screeningsprogrammet. Dette er tilfældet for langt størstedelen af de familier, jeg har fulgt.

Nogle af familierne beretter om overraskelse over, at Downs syndrom stadig findes på trods af screeningsprogrammerne. Forældrene talte om en periode med sorg, livsforventninger og identitet i forandring, og om at det er vanskeligt at acceptere den ændring af tilværelsen, det er at blive forældre til et handicappet barn. Bekymringerne handler ofte om de fysiske aspekter såsom hjertefejl, og om de langsigtede konsekvenser af den kognitive funktionsnedsættelse for både barn og familie: Vil hun lære at tale? Vil han kunne bo alene som voksen? Hvem vil passe på hende, når vi ikke er her længe? Samtidig erfarer forældrene, at den største indvirkning på familielivet paradoksalt nok er, at Downs er næsten udryddet. For kun et årti siden fandtes en række medicinske specialister og specialskoler for børn med Downs syndrom. Men med den faldende fødselsrate er de specialiserede og målrettede tilbud til børn med Downs syndrom indskrænket. Denne utilsigtede konsekvens af screeningsprogrammet har tvunget nogle forældre til selv at blive eksperter i Downs syndrom og til at lede efter alternativ støtte uden for velfærdsystemet. "Det er ligesom at vågne op i et andet land," beskrev en mor følelsen. Før hendes søns Downs diagnose levede hun i sikker forvisning om, at velfærdsstaten tog sig af mennesker med handicap og særlige behov. Men nu var hun rystet over at opdage, at den nødvendige støtte var stort set umulig at få. Hun mente, at dette skyldes den udbredte misforståelse om, at der ikke længere fødes børn med Downs i Danmark.

Er jeg den eneste?

Charlotte vidste med det samme at noget var anderledes med Folke. Det var hans øjne. Ikke farven, men farven. Klare blå med hvide pletter som

Vordende forældre møder frem til 12-ugers skanningen spændt på at se deres baby for første gang. Ved skanningen får de vordende forældre et billede af fosteret samt en risikovurdering, der oplyser om sandsynligheden for at fosteret har Downs syndrom.

stjerner og ulig alt andet, hun havde set. Da han blev diagnosticeret med Downs syndrom få dage efter fødslen, var det et chok for Charlotte. Hverken hun eller kæresten Kasper kunne huske hendes præcise sandsynlighedsberegning, kun at hun fik tallet, og at det var meget lavt. Lægen som stillede diagnosen var undskyldende og forklarede, at det ellers aldrig skete. Charlotte kunne ikke lade være med at overveje, om det nu var rigtigt - om hun virkelig var den eneste? "De ser på dig, som om de har tænkt sig at udstille dig på museum, når du dør," genkaldte hun sig leende øjeblikket nogle måneder senere. De nybakte forældre vidste nærmest ingenting om Downs syndrom, men de forstod begge, hvad det vil sige at leve med udfordringer og kæmpe mod stereotyper. Charlotte og Kasper er selv opvokset med handicap; hun har nedsat hørelse, og han er ordblind. Måske netop derfor følte Downs

syndrom ikke så afskrækkende. De er anderledes, og deres søn er anderledes.

Kort efter Folkes fødsel annoncerede Charlotte og Kasper på Facebook, at de var blevet forældre. Charlotte skrev lidt om sit eget handicap, og om hvor meget hun havde overvundet. Hun skrev også, hvad mange andre forældre ikke ville have skrevet: At hun var glad for Folkes diagnose. I løbet af ganske få timer havde hendes opslag fået flere tusind likes. Næste morgen blev Charlotte og Kasper kontaktet af en journalist, som ville lave et liveinterview med dem i morgen-tv. De takkede ja og deltog med lille Folke. Trætte og smilende fortalte de, at deres reaktion på Folkes Downs diagnose ikke var fortvivlelse men lykke. Deres udtalelser satte gang i debatter og diskussioner. Nogle forældre var glade for endelig at se en historie om Downs syndrom fremstillet i et positivt lys. Andre følte dog, at udfordringerne og kampen med at have et barn med handicap blev negligeret af Folkes families måske naive optimisme.

I takt med at Folkes berømmelse steg, begyndte andre forældre at tage kontakt til Charlotte. I de fleste tilfælde havde de en lignende historie: En almindelig graviditet og scanning efterfulgt af en overraskende og chokerende diagnose umiddelbart efter fødslen. Mange af familierne troede, eller var blevet fortalt, at kun et eller to børn årligt fødes med Downs syndrom i Danmark. De troede, at de var alene i situationen, indtil de på Facebook eller Instagram fandt Charlotte. Snart begyndte hun at samle familierne og holde regelmæssige møder: Antallet af familier steg efterhånden som ordet spredtes, og snart var der over 50 familier i klubben, de fleste med børn under tre år. På de ugentlige samlinger hvor godt ti familier mødtes, delte forældrene erfaringer og historier, og de fandt hinanden i en fælles lettelse over ikke at være alene. Charlotte beskrev det som en alternativ mødregruppe - et sted uden medlidende blikke eller ufølsomme spørgsmål. Et sted hvor forældre kunne hjælpe hinanden med viden om diagnosen. De fleste familier havde ingen tidligere erfaring med handicap, og de var for første gang nogensinde i dialog med socialrådgivere om at få tildelt ekstra hjælp. De var ofte uden viden om, hvad de og deres barn havde ret til.

En usikker fremtid

Kun et par kilometer fra Folkes hjem, arbejdede andre forældre frivilligt for den lokale Downs

En syv måneder gammel dreng med Downs syndrom ved en undersøgelse sammen med sin far (til højre).

syndrom forening og organiserede netværksmøder og sociale sammenkomster for familier på hele Sjælland. Disse netværksmøder var for familier med børn med Downs syndrom i alle aldre – også voksne børn. Ved årlige bondegårdsture klappede børn med Downs syndrom og deres søskende heste og jagtede høns, familierne sang fællessang i rundkreds og udvekslede erfaringer med hinanden om samarbejdet med kommunen. Ligesom i Charlottes klub, drejede samtalerne på disse møder ofte hen på det samme emne: Hvilken form for støtte har du fået til dit barn, og hvordan fik du det? Med andre ord: Hvordan overbeviste du kommunen om, at dit barn har særlige behov?

På et af disse møder i det tidlige forår i 2016 mødte jeg Pernille, mor til den 18 måneder gamle Ivy, som blev diagnosticeret med Downs syndrom ved fødslen. Ivy er født med en hjertefejl, som hun blev opereret for, da hun var få måneder gammel. Lille, men stærk legede Ivy hjemme hos sin mor med sine ældre søskendes legetøj, mens de var i skole. En forårmorgen i deres lejlighed på Frederiksberg viste Pernille mig bunken af medicinske journaler, som hun havde gemt fra alle Ivys kontroller og behandlinger. "De kan ikke lide os," sagde Pernille. "Vi dokumenterer det hele, og vi stiller rigtig mange spørgsmål." Alligevel blødte Pernilles ansigt og stemme op, når hun talte om den behandling hendes datter fik, da hun blev opereret og i de efterfølgende behandlinger. Pernille og hendes mand var meget tilfredse med den behandling Ivy fik, da hun var syg. Det er derimod den hjælp og de støttetilbud, de føler Ivy bør have, når hun ikke er indlagt, som Pernille er bekymret for. Er det støttetilbud Ivy får godt nok? Har kommunen et skjult motiv om at stoppe for støtten? "Jeg vil gerne udnytte Ivys fulde potentiale," forklarede hun. "Jeg er ligeglad med, om hun er som en to-årig eller som en fem-årig. Jeg vil have dem til at hjælpe hende så langt, som hun kan nå." Ergoterapeuten fra kommunen var dog ikke overbevist om Pernilles argumenter om at udnytte Ivys potentiale. I stedet følte Pernille, at der var tale om udelukkende at måle, hvad Ivy kunne. Ergoterapeuten ville have Ivy til at lære at cykle og til at tage fysiske og kognitive tests, så hun kunne blive sammenlignet med jævnaldrende børn. Men Pernille frygtede, at så snart Ivy havde nået disse mål eller var blevet målt til at være inden for rammerne af det 'normale,' så ville kommunen

argumentere for, at Ivy ikke havde brug for yderligere støtte. Barren var sat lavt i testene, og Ivy kom som regel nemt over den. Hvis Ivy fortsatte sådan, ville hun måske udvikle sig for hurtigt, og Pernille frygtede, at kommunen så ville fratage familien al hjælp og behandlingstilbud til Ivy. At få adgang til terapi og støtte kunne tage måneder eller ligefrem år. I Pernilles øjne var dialogen med kommunen en konstant kamp og en scene for nedgørelse og vrede. Alligevel turde hun ikke stoppe samarbejdet med de mennesker, der har magten til at bestemme hendes datters skæbne.

Ganske som Pernille, frygtede Charlotte og Kasper, at den tildelte støtte til Folke hele tiden var i risiko for at blive trukket tilbage. Da Folke var få måneder gammel, ansøgte de om at få betalt oplæring i et populært hjemmetræningsprogram i USA: Otte nøje tilrettelagte timer med daglige fysiske og kognitive øvelser med det formål at mindske forskellen på børn med og uden handicap. De vidste, at ansøgninger om hjemmetræning oftest blev afvist. Charlotte og Kasper følte sig derfor heldige, da deres ansøgning blev godkendt. Men de følte stadig ikke, at de fik den fornødne støtte fra lægerne omkring deres søn. "De sagde, at han er velfungerende, at vi bare skulle gå hjem og leve vores liv," sagde Kasper. I hans perspektiv burde lægerne - og velfærdsstaten i bredere forstand - have interesse i at støtte Folkes udvikling. Jo mere han udvikler sig både fysisk og kognitivt, desto mindre en byrde vil han være, ræsonnerede Kasper. Men de signaler han fik fra lægerne og de historier om støtte der blev afskaffet, som han hørte på netværksmøderne betød, at Kasper fik mistillid til velfærdsstatens bevæggrunde. Umiddelbart inden det bevilgede hjemmetræningsprogram i USA skulle begynde, blev Charlotte gravid med deres barn nummer to. Hun valgte at skjule graviditeten for ergoterapeuten, sundhedsplejersken og sagsbehandleren. Hun frygtede, at hvis de kendte til den kommende familieforøgelse, så ville de beslutte, at familien ikke kunne magte at gennemføre hjemmetræningen, og at de så ville stoppe med at betale for programmet.

Bagsiden af medaljen

Selvom prænatal screening er generelt accepteret som en rutineundersøgelse af gravide kvinder flere steder i verden, pågår der fortsat etiske diskussioner af konsekvenserne ved sådanne screeninger for

de gravide kvinder, deres partnere, sundhedssystemet og samfundet, der finansierer dem. I 1999 betegnede forskeren Rayna Rapp gravide kvinders rolle i screening som vogtere af normaliteten. Med muligheden for at diagnosticere Downs syndrom allerede i fosterstadiet får de gravide kvinder implicit til opgave at bestemme hvilke diagnoser, som skal resultere i en provokeret abort og hvilke graviditeter, som kan fortsættes. Rapp diskuterer de mange moralske, økonomiske og følelsesmæssige faktorer, som indvirker på de gravide kvinders overvejelser, mens de venter på resultaterne af diagnostiske tests. Siden Rapps bog er prænatale screeningsprogrammer blevet en del af de nationale sundhedsydelse i mange europæiske lande. I forbindelse med udbredelsen af prænatal screening har debatten blandt forskere og sundhedspersonale især drejet sig om, hvordan gravide kvinder navigerer imellem at fortsætte eller afslutte graviditeter med diagnosticerede fostre, og om hvorvidt den information, de modtager, er af tilstrækkelig kvalitet.

Prænatale screeninger skaber en moralsk forpligtelse til at vælge mellem at fortsætte eller afslutte graviditeter med diagnosticerede fostre. Denne moralske forpligtelse bunder i en tiltro til, at information og adgang til abort giver kvinder kontrol over deres graviditeter. I denne antagelse om graviditet, valg og kontrol kommer samfundets forventninger til hvad man kunne kalde 'ansvarsfuld forplantning' til syne. Det skaber, hvad sociologen Nikolas Rose har omtalt som "ansvarliggjorte borgere." Ansvarliggjorte borgere styres af ideer om ansvarsfuld opførsel, særligt i forbindelse med teknologier såsom screening. Antagelsen om ansvarsfuld opførsel og informerede valg giver derved sammen med adgangen og tilslutningen til screeningsprogrammer en idé om at diagnoser, som kan opdages ved screening, simpelthen kan undgås. Disse antagelser overskygger det fysiske og følelsesmæssige arbejde ved at være gravid med et diagnosticeret foster, at deltage i medicinske undersøgelser, at beslutte sig for en provokeret abort, at gennemføre indgrebet, eller at modtage en overraskende diagnose efter fødslen. Når gravide kvinder i forbindelse med screening modtager en prænatal diagnose kan en følge af forestillingen om, at Downs syndrom er blevet udryddet i Danmark være, at der sendes et signal til de vordende mødre om, at der er en rigtig/ansvarlig og en forkert/uansvarlig måde at handle på screeningsdiagnosen.

I denne nye screenings-æra bliver det, som tidligere var en indlejret risiko ved at føde et barn, ændret til et uansvarligt valg – selv når forældrene slet ikke har truffet et valg. En mor forklarede kort tid efter fødslen af sin datter, at hun følte hun blev bebrejdet for at have truffet et 'egoistisk' valg ved at få datteren med Downs syndrom: "Alle spørger mig (...) Fik du testen? Valgte du ikke at få testen? Som om at hvis jeg havde fået testen, så kunne jeg have sluppet for hende. Og jeg har lyst til at sige ja, bare for at sige noget." En anden mor følte, at det var smertefuldt at læse kommentarer på sociale medier, hvor det blev diskuteret om hendes søns liv var værd at leve. Disse kommentarer fulgte ofte den samme logik: Hvis du ikke kan bidrage til samfundet, burde du ikke være en del af det. Hun forklarede, "at være intelligent er det, som tæller i vores samfund. Du skal være intelligent for at tjene penge, for at skabe værdi i dit liv. Hvis du ikke kan sørge for dig selv økonomisk, er du en byrde. Så folk spørger 'hvad giver mennesker med Downs syndrom tilbage?' Hvad er deres værd?" De samme spørgsmål stilles ikke til dem, som får et handicap senere i livet for eksempel ved en ulykke, fortsatte hun. Den tynde linje som adskiller et i samfundets øjne værdifuldt liv fra et, der ikke er det, er måske skabt af forestillingen om, at visse handicaps kunne have været undgået, hvis moderen havde truffet et andet valg?

En Afslutning?

Kort tid efter tvillingernes toårs fødselsdag sad Stine og jeg og talte på en bænk i en park på Vesterbro. Drengene sov, og vores større børn legede sammen i en frossen sandkasse. Efter en morgen med slud var solen kommet frem og pustede liv i landskabet af grå bygninger og biler omkring os. Tvillingernes fødsel havde markeret både en slutning og en ikke-slutning for Stine: Downs syndrom var nu en del af hendes personlige og sociale liv. Hun var ked af, at de nye og mere præcise screeningmetoder formodentlig ville betyde endnu færre mennesker med Downs syndrom i Danmark - endnu færre mennesker som hendes sønner. Samtidig var hun taknemmelig over nu at have fundet en god vuggestue for børn med handicap. Men hun forestillede sig, at efterhånden som drengene blev ældre, ville sådanne tilbud blive færre. Hun overvejede, om det ville være bedre at flytte til udlandet. I forhold til hendes første barn var omgivelsernes forventninger til tvil-

lingerne helt anderledes. Familiens liv havde ændret sig med drengene. I en alder af to kunne de endnu ikke gå, de sagde kun to eller tre ord og en håndfuld tegn. I lyset af diagnosen var Stine glad for det niveau af kognitive og fysiske færdigheder, som de trods alt havde opnået. Alligevel kunne hun ikke lade være med at drømme og forestille sig en fremtid for dem, hvor de kunne bo selvstændigt, få et job, måske møde kærligheden. På sin vis var sådanne håb og forestillinger ikke anderledes end dem forældre til børn uden handicaps har. Spørgsmålet er, om den fremtid Stine forestiller sig for sine tvillinger, vil blive accepteret af andre: Vil andre end Stine tro på, at også børn med Downs syndrom har en fremtid, som er værd at investere i? ■

Forslag til videre læsning:

Rapp, Rayna (1999) *Testing Woman, Testing the Fetus: The Social Impact of Amniocentesis in America*. NY: Routledge.

Lou, Stine; Katja Dahl; Niels Uldbjerg (2014) "Screening kan give både tryghed og ængstelse- eksempelvis ved screening for Downs syndrom." *Ugeskrift for Læger* (176);1122-5.

Barret, Barbara Ann (2017) "Guidelines in action in Prenatal Screening: a study of organizational standardization and clinical management of risk markers in routine first trimester screening." Ph.d.-afhandling ved Afdeling for Almen Medicin og Forskningsenheden for Almen Praksis, Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.

OLIVIA SPALLETTA ER PHD-STIPENDIAT PÅ BRANDEIS UNIVERSITY I WALTHAM, MA, USA. HUN HAR I DE SIDSTE TRE ÅR LAVET FELTARBEJDE I DANMARK, OG HUN ER TILKNYTTET KØBENHAVNS UNIVERSITETS FORSKNINGSENHED FOR ALMEN PRAKSIS. OLIVIAS FORSKNING OMHANDLER SUNDHEDSVÆSENET I VELFÆRDSSTATEN MED SÆRLIGT FOKUS PÅ MEDBORGERSKAB OG HANDIKAP. HENDES FORSKNING ER FINANSIERET AF THE AMERICAN SCANDINAVIAN FOUNDATION, THE MELLON FOUNDATION, OG HUSNING OG STØTTE ER YDET AF FORSKNINGSENHEDEN FOR ALMEN PRAKSIS OG AFDELING FOR ALMEN MEDICIN, KØBENHAVNS UNIVERSITET. olivia.spalletta@sund.ku.dk

alle fotos af forfatteren

I FÆRD MED AT DØ

Afslutningen. Definitiv og utilnærmelig. Sådan forstår vi ofte døden i en vestlig kontekst. I denne artikel vil jeg undersøge alternative forståelser, hvor død ikke skrives i bestemt ental. Gennem filminstruktøren Ingmar Bergmans dødsproces og mine egne feltarbejds-erfaringer fra et dansk hospice udfolder jeg død som en igangværende, flerdimensionel proces. En afvikling, der involverer optrevlinger i det menneskelige selv. At se død som uafgrænset og tilstedeværende, reducerer hverken smerte eller sorg, når livet svinder. Men det kan måske udvide vores forståelser omkring den forgængelighed, som er et vilkår, vi alle deler.

af NANNA HAUGE KRISTENSEN

Min far kom sytten minutter for sent, og alt var som det plejede, og ingenting var som før. Han trak månen til sig, og tiden gik af led. Vi skulle mødes ti i tre, klokken var syv minutter over tre, da han kørte op foran laden. Han havde en rød jeep. Han kunne lide at køre stærkt og lave en masse lyd. Han havde store, sorte flagermussolbriller på. Han gav ingen forklaring. Han var ikke klar over at han kom for sent. Vi så filmen som om intet var hændt. Det var sidste gang vi så film sammen.

(Fra romanen 'De Urolige' af Linn Ullmann)

Ingmar Bergman og hans datter, forfatteren Linn Ullmann, har aftalt at de skal skrive en bog sammen. Det bliver en anden bog end forestillet. Om farens aldrings- og dødsarbejde, som datteren kalder det. Første gang Ingmar Bergman kommer for sent er en efterårsdag i 2006. Han skal møde sin datter ved den hvide kalkstenlade, som han har fået bygget om til en biograf på Fårö ved Gotland. Han dør sommeren efter. Men det ved ingen af dem, den efterårsdag han første gang kommer for sent.

Forsinkelsen er markeringen på noget. *Alt er som det plejer og ingenting er som før.* Datteren skriver, at da tiden skrider 17 minutter, er det for hende en annoncering af, at noget er slut. Følelsen af uforanderlighed er hørt op. For faren, er det så her dødsprocessen begynder?

Det er vanskeligt at sætte tid på dødsprocesser, både deres begyndelser og slutninger. At dø kan være langt mere uafgrænset, end vi kan forestille os. Omfatter Bergmans dødsproces de sidste uger? Der, hvor han ikke formår at stå op, har brug for pleje døgnet rundt og ikke længere lytter til musik - noget han ellers elskede. Er det de sidste døgn? Der hvor han skulper rundt i bevidst-

heden, og plaprer, raller og råber om natten? Eller begyndte dødsprocessen for længe siden – også længe før han mistede grebet om tiden?

At svinde hen

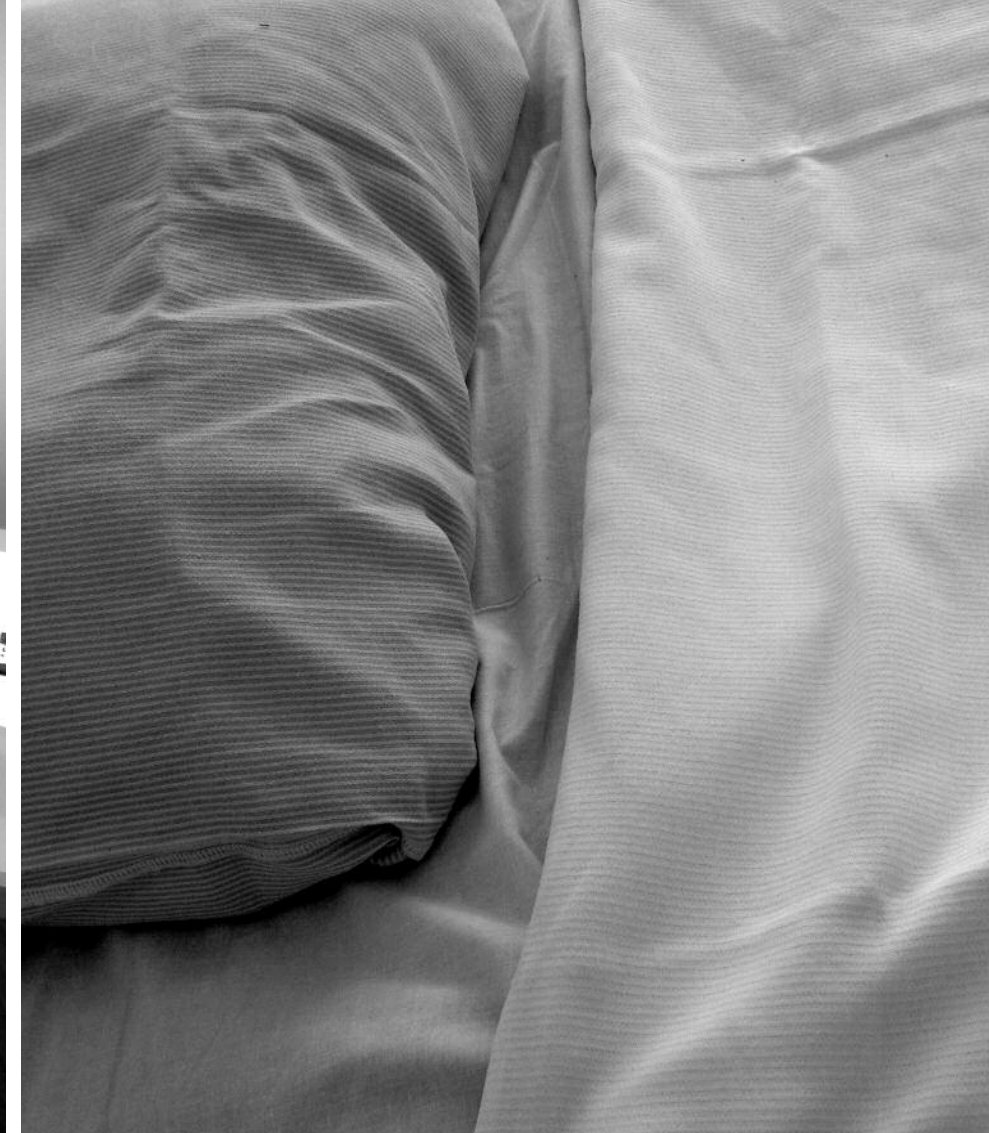
Ordet død kommer oprindeligt af det oldnordiske ord *deyja* og har betydningen 'svinde hen'. Under mit antropologiske feltarbejde på et dansk hospice oplevede jeg, at det ofte var dét, der skete. Mennesker svandt hen. En sygeplejerske kaldte det "en afvikling af livet". Her blev det tydeligt, at det at dø er mere end et biologisk fænomen. Det er ikke kun kroppen, som svinder. Også personen, relationerne, eksistensen som helhed er i afvikling, når et menneske dør

gennem aldring og sygdom. Det inspirerede mig til at se død på andre måder end hidtil. Ikke kun som en hændelse, der afslutter livet, eller som metafor for en tilstand, der følger efter livet. At dø trådte frem som en igangværende og flerdimensionel proces. Igangværende fordi død bliver en mere tilstedeværende del af livet i takt med at det afvikles. Flerdimensionel fordi det at være døende rummer en både fysisk, psykisk, social og eksistentiel dimension. I store dele af den antropologiske døds-litteratur fremskrives det at være døende som en liminal tilstand imellem liv og død. Fremfor at betragte liv og død som adskilte kategorier gav mit feltarbejde mig en forståelse af det at dø som en tilstand, der sammenvæver liv og død.

Ophør og fortsættelser

Han sidder i sin røde jeep. Regnen styrter ned og han tænder for... ja hvad hedder det nu? Det man tænder for i bilen når det regner, og som kører frem og tilbage og siger svij-svij-svij? Han kommer ikke i tanke om ordet vinduesviskere. Hele livet kæmpede han med sproget, med skrivningen. Nu forsvinder det for ham.

Ordene bliver væk. Kommer ikke i sammenhæng. Sproget slår ikke længere bro imellem indre og ydre verden. Det bliver sværere at udtrykke sig. Sværere at forbinde sig. Relationer forandres. Med sproget svinder verden ind.

I antologien *Taming Time, Timing Death* fremhæver forfatterne Dorthe Refslund Christensen, Rane Willerslev og Lotte Meinert, hvordan død er iboende social i den forstand, at vi håndterer død socialt, og vi erfarer det at dø igennem andres død. Død er derfor en lige så stor del af vores sociale eksistens som livet. Vi kan ikke blot forholde os til død som et individuelt, eksistentielt og indre anliggende. Død er tilstede i vores relationer, og er mere "imellem" os end "inden" os, skriver de.

Måden hvorpå vi dør, måden hvorpå død opfattes, varierer både kulturelt og historisk. Død er

derfor hverken en naturlig eller statisk størrelse. Inden jeg udfolder død yderligere som en igangværende og flerdimensionel proces vil jeg kort introducere forskellige kulturelle dødsforståelser. Når vi vender blikket mod andre konceptualiseringer af de fænomener, vi tager for givet, får vi mulighed for at åbne vores egne antagelser. Også når det handler om at dø.

I vores del af verden har dødsopfattelsen ændret sig markant inden for de sidste 200 år. Det er først i slutningen af 1800-tallet, at død for første gang blev set som resultatet af en kropslig proces og

lokaliseret i kroppen. Udviklingen indenfor de biologiske og medicinske videnskaber betyder, at død har undergået et skift af sfære fra den hjemlige og religiøse til den institutionelle og medicinske sfære. Den døende er blevet forvandlet til en patient. Dødsengen er flyttet fra hjemmet til hospitalerne, og præsten er afløst af en læge. De første sociologiske studier af døende, som blev foretaget i 1960'erne på amerikanske hospitaler, peger på, hvordan det døende menneske blev isoleret og forsømt i et miljø, der var struktureret til at helbrede. Siden 60'erne er særligt sygdomsprocesser, men

også dødsprocesser, i stigende grad blevet genstand for medicinsk opmærksomhed og intervention. Det har betydning for, hvordan vi forstår død – som en punktuelt, biologisk hændelse, der afslutter livet. Når kroppens funktioner stopper, ophører livet.

Den franske filosof og sociolog Jean Baudrillard skriver, at vi i vesten lever med en evolutionistisk tankegang, som påstår at vi går fra livet til døden. Ifølge ham er denne tankegang udtryk for et særligt system af repræsentationer – nemlig maskinens og funktionens. En maskine enten virker eller virker ikke. Den biologiske maskine må

derfor enten være i live eller død. På trods af at selv biologien anerkender, at vi er i færd med at dø fra det øjeblik vi fødes, fortrænges dette forhold, pointerer han.

Antropologisk litteratur viser, at vestens lineære og punktuelle forståelse ikke deles af mange andre kulturer. Det gør oplevelsen af, at død udgør et uigenkaldeligt brud heller ikke. For eksempel opfattes død i hinduismen og buddhismen samt i flere afrikanske og oprindelige amerikanske kulturer i højere grad som del af en transformativ proces. Død starter inden døden, og liv

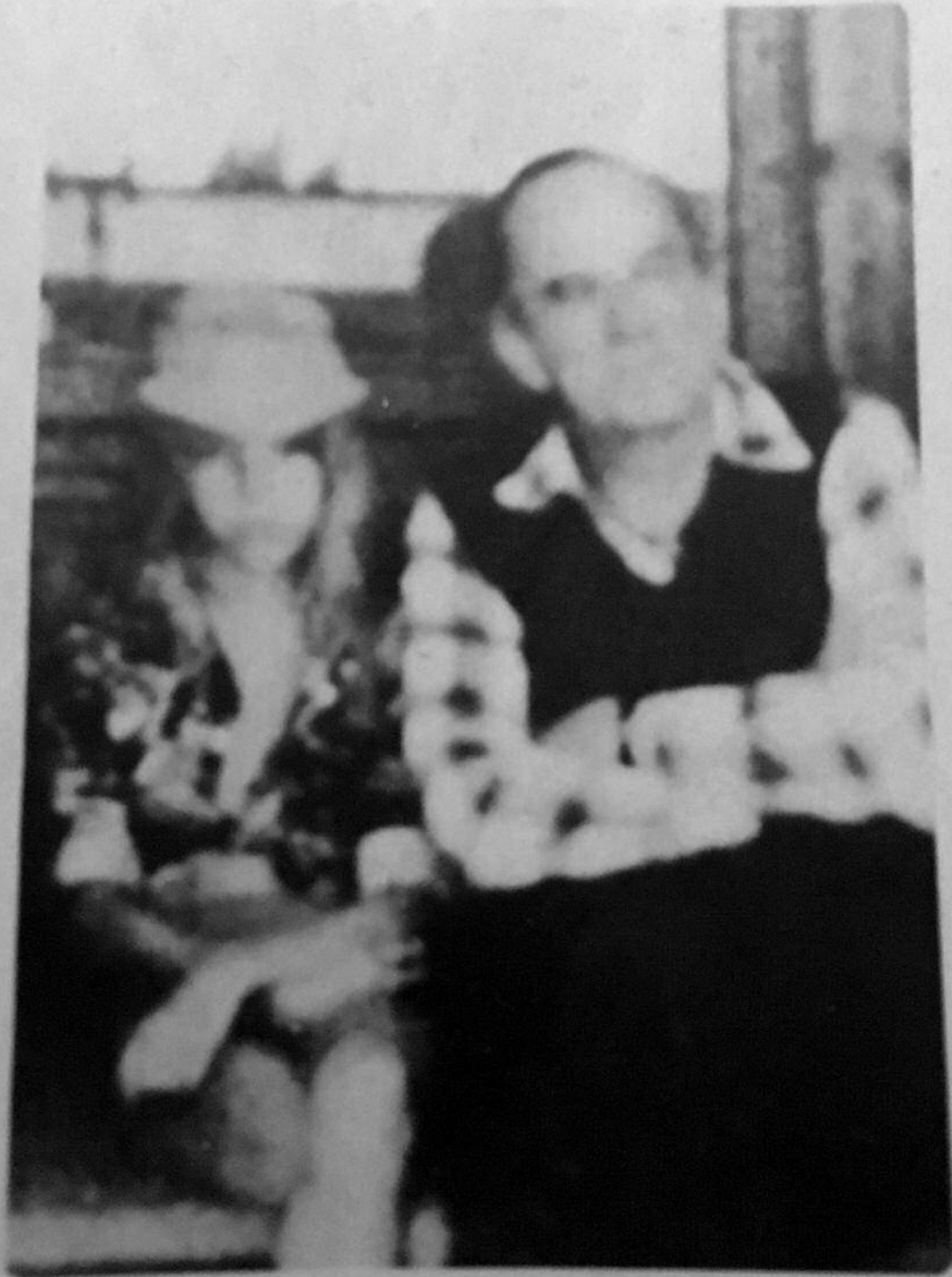
fortsætter efter livet - eller både livet og døden er en rejse, hvor det ene leder til det andet. At adskille liv fra død er derfor umuligt. I disse kulturer eksisterer en langt mere cyklisk og mindre dualistisk forståelse af liv og død.

Livsfald

... I løbet af det forår gik det hurtigt ned af bakke for ham. Jeg ved ikke om ned ad er det rigtige udtryk her. At blive gammel er en indviklet koreografi af hurtigt og langsomt. Der er ingen hvilepauser. Ikke om dagen og ikke om natten.

At blive gammel, at blive syg, at dø er en krævende proces. Der ligger en nødvendighed i at følge med, uanset om viljen er der eller ej. For de raske er livet heller ikke nødvendigvis præget af velkendthed og kontinuitet, men der sker noget ved sygdom og aldring, som ændrer præmisserne for vores væren i verden. Det kropslige forfald involverer en række fald. *Det går ned ad bakke.* Så kan der være små eller større stigninger. Og så nye fald. En kurve med skiftende inklinationer frem til det, vi ser som det endelige fald, 'dødsfaldet'.

På hospice så jeg det ske. Beboerne, som de syge kaldes, havde ofte en periode med opblomstring. Mange deltog i arrangementer, gik ture med de frivillige eller nød at spise og sludre over måltiderne i dagligstuen. På et tidspunkt manglede de. Det kunne ske pludseligt eller gradvist. De fik sværere ved at overskue det udadvendte liv. Den fysiske verden svandt ind til stuen og centrerede sig til sidst om sengen. Samtalerne blev færre. Kortere. Mere abrupte. Indimellem pludselige råb eller udbrud. Flere sygeplejersker beskrev, hvordan dødsprocesserne er forbundet med en social tilbagetrækning fra livet.

"Man lukker ned for den kærlige kontakt til sine pårørende og trækker sig ind i sig selv."

I den sidste tid tog søvnen til. Det blev svært at spise, svært at synke. Vask foregik sengeliggende. Toilette foregik sengeliggende. Der blev lagt kateter og den døende blev lagt på en luftmadras for at undgå trykmærker. Læber blev smurt og munden fugtet med dansk vand for at undgå udtørring. Bevidstheden svandt, og i de afsluttende døgn blev pulsen mere svag. Urinproduktionen stilnede af, hænderne blev blå, nogle gange marmorede. Kinderne faldt ind og næsen trådte frem i en spids. Åndedrættet blev raslende med pauser, som blev længere - indtil det hørte op.

De gradvise og til tider markante forandringer i den døendes krop og person havde betydning for de sociale bånd. Nogle pårørende gav udtryk for, at de havde "svært ved at genkende" deres nære. Hvor nogle sad ved sengekanten og talte om oplevelser, om dét der var og, en sjælden gang imellem, dét der skulle komme, var der andre, der ikke anede, hvad de skulle stille op. Hverken med dem selv eller med den døende. At dø, at miste og at sørge er processer, der starter inden døds-faldet og for de efterladte fortsætter efter den biologiske død.

Flerdimensionelle dødsprocesser

Vi snakker ikke meget om døden, han har mere end nok med at begribe det liv, han lever nu. Glemslen. Drømmene som kommer og går. Kvinderne som kommer og går. Alle vinduerne som står på vid gab.

Svækkelsen tager til. Bergman er afhængig af kvinderne, som passer ham. De ved dog ikke, at vinduerne skal holdes lukket. Systemer brydes. Øjnene svigter. Sætningerne slår knuder på sig selv. Drømmene flyder over. Og forbavselsen holder ham med selskab.

Bergmans tab og beskrivelsen af dødsprocesserne på hospice viser de forandringer, det forfald, som karakteriserer det at være et døende menneske. Bergman har fat i en ende. Han bevarer en form for socialitet, om end ændret, med sine nære. For andre er optrevlingerne mere gennemgribende.

Liv og død, adskilt og forviklede på stuer og gange. Sygeplejersker, beboere, pårørende - alle er de del af samme proces. En del af dødsarbejdet, i og omkring den døende som en krop i afvikling.

Men det er ikke kun kroppe, som afvikles. Døds-

processerne er mere end fysiske. Krop, psyke, socialitet, eksistens - alle dimensioner af det at være menneske, er omfattet af afviklingen. Ser vi dét at dø som en flerdimensionel proces, kan det åbne vores forståelse for de tab, processen involverer. Særligt smertefuldt er det, når der ikke er samtidighed imellem de forskellige dimensioner af død. Hospicebeboeren Anton, hvis forløb jeg kort vil opridse, er et eksempel herpå.

I starten af sin tid på hospice blomstrede Anton op. Han gik med sin kone i hånden på gangene, drak store mængder kakao med flødeskum og plantede små, humoristiske bemærkninger ved spisebordet. Men på et tidspunkt vendte det. Han blev tavs, trak sig ind i sig selv. På sygeplejerskernes spørgsmål svarede han med umiddelbare sansindtryk. "Hvordan har du det?" "Der sidder en guldsmed i vinduet". Hans kone gav udtryk for, at hun "ikke længere kunne genkende ham" og i Antons journal fremgik det, at han ikke var "sig selv".

Anton var ikke stærkt fysisk svækket. Hans dødsproces strakte sig derfor over lang tid, hvilket udmattede hans teenagebørn og kone. "Hun har ikke kræfterne til at elske ham længere", bemærkede en sygeplejerske. Hospicelægen havde en længere samtale med Antons kone, som han efterfølgende refererede for mig: "Han er blevet så flad af sygdommen og den øvrige behandling, at han er blevet en anden.... Hvordan siger man til et menneske "din mand er død"? Han sidder jo der. Men det sagde jeg". Efter samtalen justerede lægen i Antons medicin, så han sov mere. Anton levede stadig da jeg afsluttede mit feltarbejde, men var i tiltagende grad "tilbagetrukket" og "ved at være klar...".

Da lægen erklærer Anton død, er det for at fratage hans kone skylden over ikke længere at have de samme følelser for sin mand. Og måske for at give mening til hendes oplevelse af allerede at have mistet. Antons psykiske, sociale og eksistentielle dødsprocesser er langt mere fremskredne end den fysiske dødsproces. Han er et eksempel på, hvordan andre dimensioner af død kan gå forud for den biologiske død. Tidslighed er derfor et vigtigt aspekt. Det er ikke kun muligt at dø for tidligt, men også for sent. At der er samtidighed imellem de forskellige dimensioner af død er betydningsfuldt. Når krop, psyke og socialitet falder fra hinanden i utakt, opleves det nærmest ubærligt. Et menneske kan være i live, men socialt og eksistentielt død.

Værdighed er et begreb, jeg ofte hørte omtalt på hospice. Personalet udtrykte ønsker om at "give beboerne en værdig afslutning" og "hjælpe dem til at bevare deres værdighed". Værdighed blev blandt andet knyttet til, at beboeren "lignede sig selv", mens tab, smerte, dét "ikke længere at være sig selv", blev oplevet som uværdigt. Jeg så derfor, hvordan personalet forsøgte at lindre ikke blot smerten, men også de smertefulde opløsningspro-

cesser, beboerne tilsyneladende var i, ved at tilsløre dem. Som i Antons tilfælde blev beroligende, *sederende* medicin ofte givet i den sidste tid. Det sløvede beboernes bevidsthed, så de og deres nære ikke oplevede den tilstand af tab, de befandt sig i. At understøtte søvnen medicinsk kan ses som en måde at tilsløre utakten imellem de forskellige dimensioner af død – og derved skabe større samtidighed. Palliation, det sundhedsfaglige ord for lindring, bety-

der kappe eller kåbe. Medicinen lægges med andre ord som en kappe om den døende, og skærmer mod oplevelsen af at være og være vidne til en person i opløsning.

Selvets optrevlinger

Da han levede, ville der aldrig have været sommerfugle i hans soveværelse. Men han levede jo. Og der var sommerfugle derinde. Han levede da han lå i sengen og

stirrede op i loftet. Jeg ved ikke om han så dem, men han levede.

Præcis hvornår den sommer begyndte jeg at omtale ham i præteritum?

... Sommerfuglene sad eller stod på væggen. Jeg lå på sengen, ved siden af ham, og stirrede op i loftet. Han stirrede også op i loftet. Eller, det gjorde han jo ikke. Han stirrede indad.

Bergman lever, men tiden frem til dødshændelsen indebærer et gradvist fravær af liv og en større tilstedeværelse af død. Hans datter omtaler ham i datid. Han er både dér, med sommerfuglene i værelset, og et andet sted. Han er det menneske han var. Og samtidig en anden, noget andet.

De koncepter vi bærer i os omkring det at være en person, kan gøre dødsprocesserne særligt ubærlige. Vores kulturelle forståelser af personen som et sammenhængende, afgrænset, intentionelt individ rummer en iboende sårbarhed, da det netop er disse egenskaber som optrevles og opløses, når vi ældes, bliver syge, dør. Dødsprocesserne udstiller derfor porøsiteten i vores selv. Det er vanskeligt at være og forblive "sig selv" som en upenetrerbar, konstant form, når krop og materie skubber, flyder, forfalder og forgår.

I etnografien *Sensory Biographies* beskriver antropologen Robert Desjarlais, hvordan to ældre nepalesiske yolmo buddhister oplever, at det at dø involverer en opløsning af selvet. Opløsningen fremstår ikke mindre smertefuld, angstfuld eller uvis i en yolmo buddhistisk kontekst. Men den fremstår som en mere integreret og acceptabel del af dødsprocesserne, end jeg var vidne til på hospice, hvor den tilsløres medicinsk. En forklaring kan netop findes i det yolmo buddhistiske personbegreb. I yolmo sammenhæng er der ingen sand kerne af selvhed, intet enkelt punkt, hvor et navn kan fæstnes, ingen klar opdeling mellem sprog og sansning, handling og væren, selv eller anden. Det, som skabes og genskabes over tid, er en kompleks sammenvævning af handling, tanke, ord og sansning. Og det er denne sammenvævning, der optrevles i døden.

Ingmar Bergman, hospicebeboeren Anton og de ældre yolmo buddhister befinder sig imellem det velkendte som var, og det ukendte som skal komme. I processer af fragmenteringer, indadvendthed, fravær og nye tilstedeværelser. I tilstande med optrevlinger, løse ender og uforståelige forviklinger

mellem liv og død. Dødsprocesserne udstiller ikke blot porøsiteten i vores selv. Også vores forståelse af selvet som en uforstyrret enhed, som noget vi kan "forblive", falder fra hinanden. At dø synliggør derfor det utilstrækkelige ved vore kategorier.

Jeg vil her vende tilbage til død som et socialt fænomen og pointere, at selvets optrevlinger ikke blot er indre processer, men relationelle processer. Derfor er det værd at fremhæve, at dødsprocesser sjældent beskrives af de døende selv. Desjarlais bidrager til en dødsfænomenologi, idet de to ældre yolmo buddhister beretter om deres oplevelser i første person. Men ofte er det andre, som giver det svækkede, døende menneske en stemme. Linn Ullmann gør det med sin far. Personalet og jeg selv gør det med beboerne på hospice. I tredje person bevidner og beskriver vi deres dødsprocesser, men hvad de reelt oplever står ufortalt. Flere studier peger på, at det døende menneskes erfaringer forbliver et tavst, intrapersonelt fænomen. Forsøgene på at lindre den døendes lidelse skal derfor forstås i et relationelt perspektiv. Når personalet på hospice gør sig anstrengelser for at tilsløre det døende menneskes opløsningsprocesser gennem medicin og omsorgsfuld pleje, er det ikke kun for at skærme den døende. Det er, i min optik, også for at skærme de pårørende og sig selv. For at skærme de levende mod den synlige tilstedeværelse af død, som livets afvikling involverer.

Forviklinger

Den sommer handlede alt om at dø, det sidste store arbejde, døden lænede sig mod livet, livet lænede sig mod døden, han vågnede om morgenen og faldt i søvn om aftenen, men døde alligevel hver dag. Hjertet slog, men fraværet var overvældende. Kvinderne fra øen tog sig af ham og gjorde det, de altid havde gjort – de trillede og løftede og madede og vaskede og bankede og tørrede og strøg.

Ingmar Bergman har forberedt sig. Det er hans ønske at dø i sit eget hus, i sin egen seng. En kvinde bestyrer hans besøgende i den sidste tid. Dagene, ansigterne og stemmerne går i ét. Der breder sig en tåge over stedet. Sommeren er kølig. Han ligger i soveværelset. En klase sommerfugle er stivnet på væggen. Talen er blevet til plapren, rallen, råb. Om morgenen, den 30. juli 2007 stilner det. Hjertet ophører med at slå. Den biologiske død kommer til ham, 89 år gammel.

Mennesker lever og dør på mange måder. Nogle dør pludseligt. Uventet. Hurtigt. For andre er processerne langstrakte. Dødshændelsen ventet. Måske endda imødekommet eller forsinket.

På hospice var der en opfattelse af, at et menneske "dør som det har levet". Det vil sige, at vi er i vores dødsprocesser med dét, vi har med os og har til rådighed. Kamp, forbavelse, udmattelse, håb. Afviklingen af livet er hårdt arbejde. At forandres, at miste færdigheder er hårdt arbejde. Og det er muligt, at vores kulturelle ideal om kontinuitet, om at "forblive sig selv", sætter os på yderligere arbejde. For det syge, aldrende, døende menneske og de omkringværende, pårørende som professionelle, er det en krævende proces at fastholde dét der var. Det er vanskeligt at forgå værdigt, hvis værdighed er forbundet med kontinuitet. Og måske var vi aldrig så konstante, så sammenhængende, som det er fristende at tænke.

Spørgsmålet er derfor, om der er andre muligheder. Kan vi udforske nye forståelser, hvor værdighed ikke betinges af kontinuitet? Hvor de optrevlinger, som de døende og de omkringværende er i, kan have sin egen værdighed?

Teoretikeren Donna Haraway skriver om *sym-poiesis*, der betyder 'making-with' – 'at gøre med, danne med'. Hun bruger det til at begrebsliggøre, hvordan vi mennesker bliver til i selskab med og i forviklinger med andre organismer. Her er ingen afgrænsede former. Vi skabes og genskabes i komplekse, dynamiske netværk.

Vi afvikles også i netværk. Vores 'un-making with' kan siges at være lige så sammenvævet, lige så forviklet. Faren, datteren, sygeplejeren. Beboere, pårørende, personale. Alle er de del af dødsprocesserne, tilstede mellem sommerfugle og katetre, mellem dødsrallen og medicinpumper, råben og søvn. En med-afvikling af kroppe, personer, relationer og rum.

Forstår vi selvet som noget der dannes og afvikles i-forvikling-med, kan det åbne for nye tilgange til dødsprocesserne. Jeg nærer dyb respekt for det kompetente, empatiske arbejde, jeg så personalet udføre på hospice. Men det inspirerede mig også til at stille spørgsmål. Måske er der nogle antagelser i måden, hvorpå vi forholder os til død og det at være et forgængeligt menneske, ikke kun i den palliative praksis men generelt, som kan udforskes og udfordres? Hvad der vil ske, hvis vi i højere

grad af-slører frem for at til-sløre de optrevlinger, som det at ældes, være syg, at dø kan involvere? Er det muligt at arbejde med ('working-with') frem for imod disse optrevlinger? Og hvad vil det i så fald betyde? Kan det muliggøre nye former for intimiteter? Tillade uventede måder at forbinde sig på? Gennem løse tråde og strittende ender.

Hvis vi forstår selvet som flydende og i-forvikling-med, kan det måske også inspirere til nye forståelser af sorgprocesser – som fælles afviklings- og opløsningsprocesser. Den amerikanske antropolog Michael Jackson skriver i *The Politics of Storytelling* at "en persons væren ikke er konstant, men bliver til i det meningsfulde forhold, vi skaber med dem, vi elsker, og de ting, vi tillægger betydning". Inspireret af Haraway, Jackson og de sorgprocesser, jeg var vidne til på hospice, vil jeg pege på, at de pårørende ikke kun mister deres nære. De mister også noget af sig selv, da dem de var sammen med dette menneske kan svinde bort med tabet.

Afslutning

Døden begyndte da han kom sytten minutter for sent. Syv, nej otte år senere prøver jeg at gøre rede for dem. Minutterne. Hvad skal jeg kalde dem?

Linn Ullmann betragter den eftermiddag, faren første gang kommer for sent, som begyndelsen på hans dødsproces. I de minutter bliver det klart at "ingenting er som før. Han trak månen til sig og tiden gik af led". Foranderlighed og ophør bliver synligt. Det bliver helt konkret vredet ind i tiden.

Efter Ingmar Bergmans død står datteren tilbage med erindringer, granskninger og sorgarbejde. "De Urolige" bliver en anden bog end de havde forestillet sig. En bog hun skriver alene. En bog om familie. Om uro, sår, kærlighed og om farens svækkelse, aldring og død. Ordene lægger sig ikke som en skærmende kappe om det liv der var, for at fastholde en intakthed. Ordene undersøger og afslører optrevlingerne. Hvordan er det at være i verden, når død læner sig mod liv, og liv læner sig mod død? Hvordan er det at bevidne en nær svinde hen?

Med denne artikel har jeg ønsket at bidrage til en udvidet forståelse af død. Som en tilstedeværende og flerdimensionel proces; et fænomen, der trænger sig ind i livet fremfor at afløse det. Mit håb er, at vi nysgerrigt kan tilnærme os de forandringer det at svækkes, ældes og dø involverer. Foranderligheden

er ikke kun del af den sidste tid. Kropsligt dør celler og nye dannes livet igennem. Vi er i gang med at leve og i færd med at dø. Også efter vores biologiske død lever nogle celler videre i vores organisme, og mange mennesker lever videre socialt i deres nære. De skarpe opdelinger imellem liv og død, selv og anden, at være eller ikke være 'sig selv', kan derfor udforskes på meningsfulde måder. Det kan tilføre nuancer til måden, hvorpå vi forstår såvel liv som død og det at være menneske. ■

Forslag til videre læsning:

Desjarlais, Robert, 2003: *Sensory Biographies. Life and death among Nepal's Yolmo Buddhists*. Berkely. University of California Press.

Haraway, Donna J, 2016: *Staying with the Trouble, Making Kin in the Chthulucene*. Durham og London. Duke University Press.

Reflund, D. & Willerslev, R., 2013: *Taming Time, Timing Death. Social Technologies and Ritual*. London og New York. Routledge.

Ullmann, Linn, 2015: *De Urolige*. København. Gyldendal.

Citerer med kursiv er fra Linn Ullmans bog *De Urolige* (København, Gyldendal 2015)

Tak til min ven Synnøve Brøgger for inspiration og bidrag til artiklen og til mine kolleger i CESA for kommentarer.

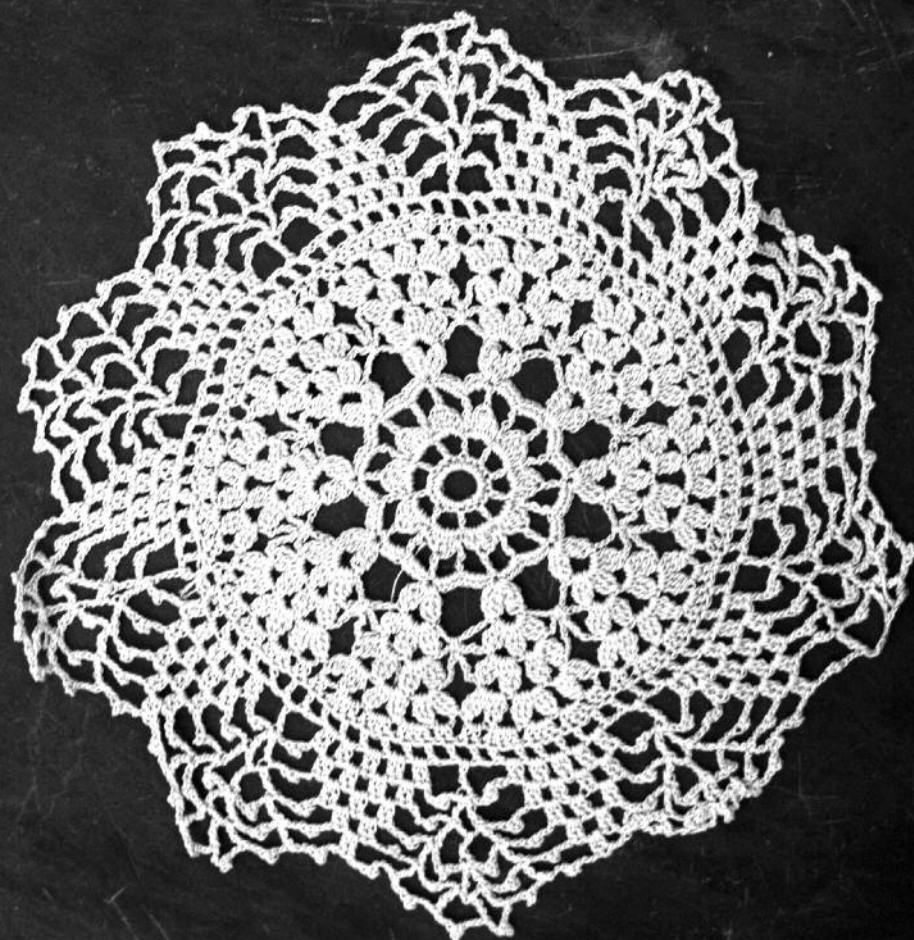
NANNA HAUGE KRISTENSEN ER ANTROPOLOG OG ANSAT VED CENTER FOR SUND ALDRING PÅ INSTITUT FOR ANTROPOLOGI I KØBENHAVN. DERUDOVER ARBEJDER HUN SOM FREELANCE LYD- OG RADIOPRODUCENT OG HAR VUNDET FLERE PRISER FOR SIT ARBEJDE.

nannahk@yahoo.dk

fotos af forfatteren

FORTÆLLINGEN OM EN MAND, SOM MISTEDE SIN KONE (ELLER: HVORFOR BENT RINGEDE TIL MUSEET)

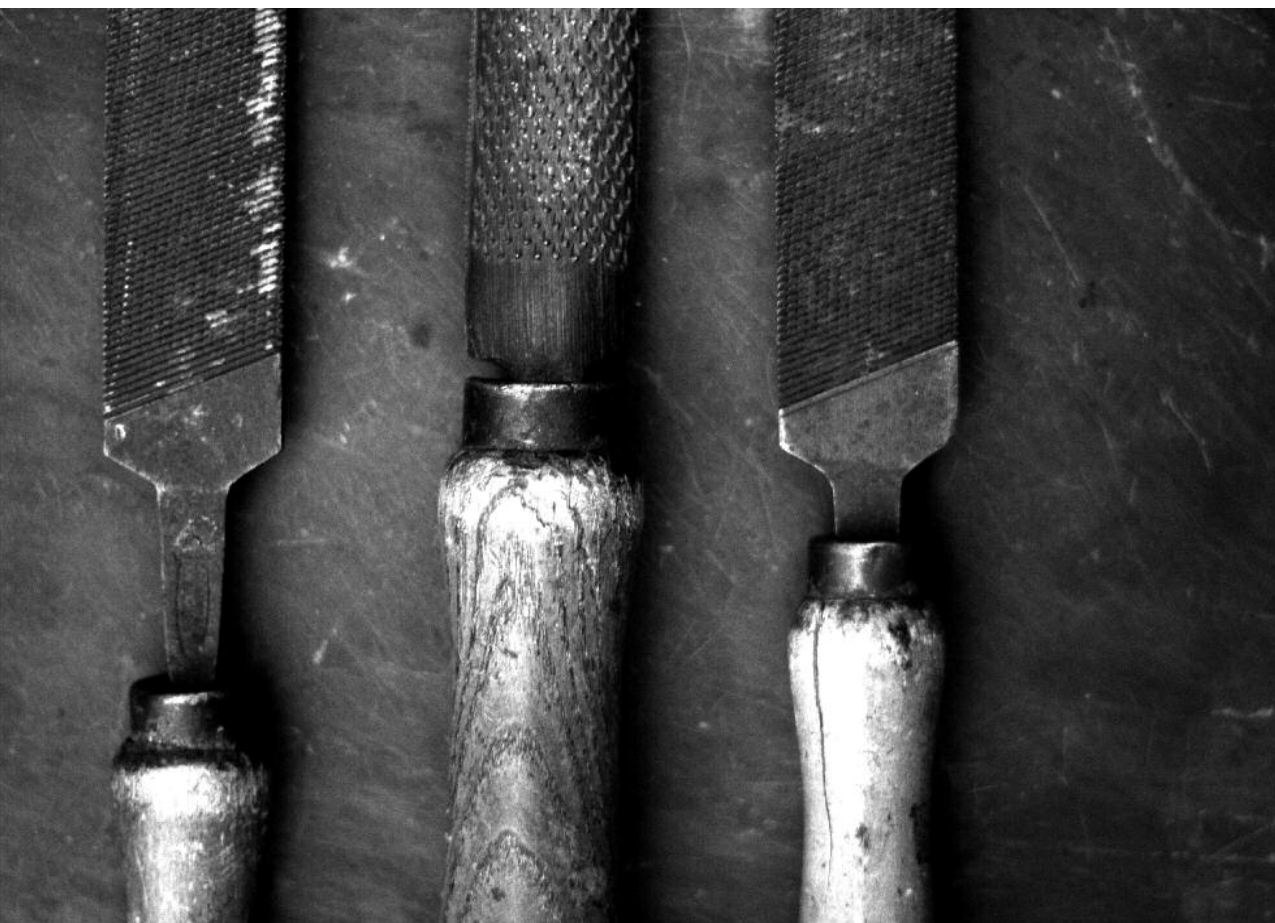

'Jeg ringer, fordi jeg har noget, som måske vil interessere dig...'
Bents stemme i telefonen.
Han har ringet til mig; os. Et museum. Fordi hans kone er gået bort.

Først ringer du til familien. Så ringer du til bedemanden, som så ringer til nogle andre.
Og efter noget tid – ringer du til museet?

Bent er i slutningen af 70'erne. Og det kom som et chok for hele familien da Hanne, hans kone gennem et langt liv, døde. Hanne havde været sløj i nogen tid, men det var bare hendes hofter. Så faldt hun – og hun kom sig ikke. Pludselig var hun død.
Nu bruger Bent tiden som frivillig. Hver søndag går han i kirke. Bagefter drikker han en god kop kaffe og spiser en kanelsnegl på den lokale cafe.

'Jeg har de her ting fra min svigerfar...og nogle ting fra min kone... Og hendes mor... og bedstemor.'

Bent fortæller mig, hvordan tingene relaterer til og gennem familien. Ting gennem hvilke hans kære holdes i live. Børnene har allerede udvalgt nogle ting til dem selv. Ting, som er stærkt knyttet til minder i deres barndomshjem og med deres mor. Erindringsting. Det samme gælder børnebørnene. Nu er Bent ved at gennemgå det, som er tilbage i deres hjem; hans hjem.

'Da I allerede har udstillet nogle af hans ting, tænkte jeg, at I skulle have de andre også...'

Det er rigtigt. Vi har udstillet ting fra Bents svigerfamilie. Siden 2013 har Moesgaard Museums etnografiske afdeling arbejdet med et forsknings- og udstillingsprojekt, som spørger om vi lever med de døde, så længe vi lever med deres ting? Bents svoger deltog og familien var glade for, at tingene endte på museet. Også Hanne. Hun nåede ikke at se udstillingen, men hun vidste at hendes fars ting ville blive udstillet. Det havde gjort hende stolt.

Tingene var i museets interesse, ikke i kraft af tingene selv, men i kraft af deres betydning for denne familie. Fordi familien havde beholdt tingene så længe uden at bruge dem til noget. 'Jeg har gemt dem, fordi de var min fars', som Hannes bror sagde om ting, som syntes at være havnet i limbo mellem brug og kassation.

'For nogle år siden arbejdede jeg med et museum...'

Jeg er på besøg hos Bent for at se, hvad han har gemt – og hvad han gerne vil, at museet skal overtage – om familiens ting kunne være kulturarv. For Bent ved, hvad jeg ved: hvis et museum finder, at en ting er kulturarv, så bliver den museumsgenstand. Og museumsgenstande er et givent museum forpligtet til at forsøge at bevare til evig tid.

'Det her er kun et forskningsprojekt' forsøger jeg. 'Det er ikke sikkert, at tingene bliver en del af museets samling...'
'Så tror jeg gerne, at jeg lige vil spørge børnene igen', svarer Bent.

'Jeg vil gerne flytte i noget mindre i byen'. Vi drikker kaffe og spiser kanelnegle.

I Danmark, når nogen dør, står de efterladte tilbage med ejendele. Ting, som relaterer til den døde som erindringsting, som sensoriske spor og måske sågar som materielle erstatninger af den døde. Men også ejendele, hvoraf nogle er i overskud og kan havne i limbo.

Et amerikansk studie af 32 middelklassehjem pegede på, at familierne havde mange ritualer til at akkumulere ting, men ingen ritualer til at skille sig af med ting. Mon det samme er gældende her? Eksisterer der i Danmark ritualer til at skilles med de dødes kroppe, men ingen ritualer for at skilles af med deres ting?

Bent mistede sin kone.

Efter en tid ringede han til museet. ■

Fotos og Tekst: Ane Bonde Rolsted

Ovenstående fotoessay er skrevet ud fra forskningsprojektet "De Dødes Ting" og udstillingerne "De Dødes Liv" (2014-) og "Fraværets Nærvær" (2017) på Moesgaard Museum. En tidligere udgave er bragt på engelsk i udstillingskataloget *Chatzakoglou, G & Eliades, IA (red.) (2017) Life After Death: A cultural approach to the preservation of the dead's memory through art and burial customs in Cyprus and Denmark from antiquity till nowadays. Society of Cypriot Studies, Lefkosia.* Essayet bygger på samtaler med Bent og besøg hos ham i 2014-2015. Teksten bringes med hans godkendelse.

ANE BONDE ROLSTED ER MA I VISUAL ANTHROPOLOGY FRA UNIVERSITY OF MANCHESTER. HUN HAR TIDLIGERE ARBEJDET SOM MUSEUMSINSPEKTØR, UDSILLINGSKOORDINATOR OG KURATOR I MOESGAARD MUSEUMS ETNOGRAFISKE AFDELING, BLANDT ANDET MED FORSKNINGSPROJEKTET "DE DØDES TING". PT. ARBEJDER HUN MED UDSILLINGSKONCEPTER OG SOM PROJEKTLEDER HOS VEJLE BIBLIOTEKERNE. anebonderolsted@gmail.com

ENDEN PÅ ET ARBEJDSLIV HVAD SÅ NU?

Hos langt de fleste mennesker indebærer seniorlivet overgange til nye roller og rutiner, der kan udfordre såvel som skabe nye mulighedsrum. Én af disse overgange finder sted, når man i Danmark går på pension og forlader arbejdsmarkedet. Udgangspunktet for denne artikel er at belyse, hvad der sker i dette farvel ved at fremhæve tre reaktioner herpå: oplevelsen af fornyet frihed, krise eller kontinuitet.

Af SIMON MEGGERS MATTHIESEN

Måden vi forstår og organiserer et arbejdsliv og tilbagetrækningen fra det vil altid være betinget af en særlig historisk og social kontekst. Ifølge Ove Kaj Pedersens 'Markedsstaten' fra 2015 er Danmark eksempelvis forskelligt fra mere liberale arbejdsmarkeder som i USA, idet vi ikke har arbejdsret, men arbejdspligt og derved pligt til at bidrage til de kollektive goder. Det er via arbejde og indbetaling af skat, at vi opfylder forpligtelsen overfor det fællesskab, der til gengæld skal sikre os et levegrundlag, når vi bliver ældre og stopper med at arbejde. At det i Danmark er muligt at gå på pension afspejler en lang udvikling i velfærdsstatens historie. Hvor det førhen var normen at arbejde hele livet,

så blev retten til offentlig forsørgelse i alderdommen indført og styrket i løbet af det 20. århundrede, og i dag kan man i Danmark trække sig fra arbejdsstyrken, når man er i 60'erne – det præcise tidspunkt er som bekendt en vigtig del af aktuelle politiske diskussioner. Herefter kompenseres et skattefinansieret og universelt pensionssystem, 'folkepensionen', for manglende indkomst. At kilden til indtægt ændres er blot én af flere forandringer i overgangen fra lønmodtager til pensionist. I lyset heraf kan pensionering betragtes som en proces, der indebærer separationen fra det formelle arbejdsmarked og, i forlængelse heraf, tilpasning over tid til nye og somme tider udfordrende livsvilkår.

Med afsæt i et feltarbejde i tre provinskommuner i Danmark er mit mål at illustrere, hvilke betydninger en række seniorer tillægger deres pensionering. At enden på et arbejdsliv kan betyde vidt forskellige ting må ses i lyset af, hvad den enkelte senior vælger at bruge tiden på i dag. På den ene side udgør pensionisttilværelsen for mange en fase, hvor man er uafhængig af at tjene penge og i mindre grad forventes at bidrage til samfundsøkonomien. Dette kan skabe rum for at udforske nye sider af livet i den tidlige alderdom – 'den tredje alder' – hvor der ikke er samme behov for pasning og pleje, som der kan være senere. På den anden side hænger reaktionerne på at blive pensioneret sammen med den værdi, som arbejde tillægges af den enkelte og i samfundet mere generelt. I økonomisk forstand er arbejde ofte synonym med lønnede jobs og aktiviteter, der skaber varer eller ydelser til forbrug, mens andre definitioner betoner, hvordan arbejde også kan give mulighed for at indtræde i forskellige roller og fællesskaber af betydning. Hos mange mennesker kan arbejde således skabe ikke kun økonomisk, men også social og personlig værdi. Der kan derfor være stor forskel på, hvordan afslutningen på et arbejdsliv opleves – og hvornår den indtræder. Hvor afskeden hos nogle seniorer er længe ventet og lig med nye muligheder, så kører livet videre uden de store forandringer hos andre. I andre tilfælde repræsenterer pensioneringen et oplevet tab af mening og struktur – særligt hos seniorer, der har været og stadig er orienteret mod at arbejde. Her er dét at være produktiv så vævet ind i deres identitet og hverdagsliv, at de ønsker, det skal fortsætte, selvom samfundet definerer en grænse herfor. Det er derfor ikke ualmindeligt at udskyde en afslutning ved at skabe og indgå i aktiviteter, der minder om det, man kender fra sit arbejdsliv. Som aldringsforsker Robert Atchley har påpeget i *Continuity and Adaptation in Aging* fra 1999, har mange mennesker en tendens til at fastholde deres foretrukne livsstil og værdier livet igennem for at bevare kontinuitet – også efter pensionering. Til stede er dog altid en potentiel ende, idet forskellige belastninger i alderdommen kan gøre, at man gradvist eller brat må give afkald på aktiviteter, der understøtter en arbejdsidentitet, og finde nye måder at generere mening på. Som det vil fremgå i denne artikel, bliver afslutningens mange betydninger ofte synlige i disse processer.

Aktive seniorer

Det etnografiske studie forud for artiklen er baseret på deltagerobservation og samtaler med borgere i aldersgruppen 65+ i Thisted, Horsens og Faaborg-Midtfyn Kommuner. De fleste seniorer har jeg mødt via aktiviteter målrettet ældre, hvorfor analysen tegner et bestemt (og delvist idyllisk) billede af seniorlivet. Hvor et studie af nedslidte, isole-rede eller mere inaktive seniorer ville vise et fundamentalt andet billede, som illustreret i antropolog Henrik Hvenegaards arbejde, så repræsenterer denne artikel et privilegeret og velfungerende udsnit af seniorbefolkningen, der har mulighed for at engagere sig og ønsker at leve et aktivt liv i pensioneringen. Denne tendens kan ses som en respons på det, sociolog David Ekerdt kalder en *busy ethics*, der dækker over, at pensionering i samfund, hvor produktivitet tillægges værdi, ofte bliver moralsk legitimeret ved, at hverdagen fyldes med aktivitet. På forskellig vis spiller idealet om aktivitet en rolle for, hvordan seniorerne i artiklen håndterer pensionisttilværelsen, og hvilket udtryk det får afhængig af deres forudsætninger nu og her, men også af hvordan de har levet deres liv og ønsker, det skal fortsætte. Til at illustrere dette skal vi først møde to seniorer, for hvem enden på et arbejdsliv har bragt fornyet frihed.

At blive sat fri

Jeg sidder udenfor i solen på en bænk med Kirsten og Jutta, der netop har brugt formiddagen på at spille krolf – en meget populær aktivitet blandt Thistedes seniorer.

Over et stykke kringel og en kop kaffe taler vi om, hvad der har betydning for det gode liv, når man bliver ældre. "At holde sig i gang, dét er livskvalitet", mener Kirsten på 67 år og fortsætter: "Man bliver jo for tidligt gammel, hvis man bare bliver derhjemme. Nej, man skal ud blandt andre". Ifølge Kirsten er et godt råd at tænke over, hvad man har lyst til at lave, inden man bliver pensioneret, for som 71-årige Jutta supplerer, så har man meget tid, og det handler derfor om at bruge den godt. Selv startede Kirsten på det ugentlige krolfhold, mens hun stadig var erhvervsaktiv for så småt at fylde nyt indhold på hverdagen og dermed lette overgangen til pensionering. Da jeg senere spørger Kirsten og Jutta, om de savner deres arbejdsliv, som for mange mennesker udgør en vigtig del af livet,

Krolf er en kombination af golf og kroket og foregår i grønne omgivelser på en gammel golfbane.

udbryder begge højt: "Nej, på ingen måde!". Årsagen er, at de to i dag lever et liv, hvor arbejdslivets forpligtelser er erstattet med nye aktiviteter og samværsformer, som før ikke var mulige, men nu tilvælges, fordi de bringer glæde og nye roller. Kirsten forklarer blandt andet, at hun i mange år havde en krævende stilling og nu nyder, at hun ikke længere er bundet af et job, men er fri til at gøre ting, hun holder af: "Vi har så travlt nu. Hvis der er noget, man vil, så gør man det". For begges vedkommende har det skabt plads til at dyrke familien, som før blev negligeret grundet et hektisk arbejdsliv. Det betyder i dag, at hvor de tidligere ikke havde tid til deres egne børn, har de nu tid til børnebørnene, der med Juttas ord er "livets dessert". Det eneste de kunne savne i starten af pensioneringen var deres kollegaer, "men så har vi fået andre

Andre seniorer finder glæde i alt fra kor eller akvarelmaling til cykling.

venner nu", som de understreger. Kirsten og Jutta er dermed et godt eksempel på en overgang, hvor enden på et arbejdsliv ikke behøver at repræsentere et brud, men derimod kan blive værdsat for de nye mulighedsrum, den åbner. Reaktionen at gå på pension kan dog ikke kun forstås ud fra det nye potentiale, men skal også ses i relation til det arbejde, man siger farvel til. Ligesom de to krolfspillere er der i dag mange seniorer, der forbereder sig på og ser frem til et liv som pensionist, hvor man ikke længere er styret af arbejdslivets pligter. Som Cairin Lynch skriver i 'Transitions and Transformations', så gælder det særligt, hvis man har haft utilfredsstillende eller vanskelige jobs. Udsigten til at blive sat fri til at indgå i nye konstellationer kan her motivere nogle seniorer til at slippe alt med relation til et tidligere arbejdsliv for at give plads til det nye.

Oplevet tab af identitet

Langt fra alle seniorer ønsker dog at holde op. Mens Kirsten og Jutta ikke længere er orienteret mod at arbejde, kan pensioneringen hos andre udløse en krise. Flere seniorer fremhæver, at de gerne ville have fortsat med at være erhvervsaktive, og mange bruger derfor tiden på aktiviteter, der minder om det, de kender fra deres arbejdsliv. 81-årige Jens og 68-årige Torben benytter eksempelvis tre dage om ugen et seniorværksted, som jeg besøger i Faaborg-Midtfyn Kommune. Til forskel fra krolfspillere fortæller de to seniorer, at de savner deres arbejdsliv, og for Jens, der altid har tillagt sit arbejde værdi, var overgangen til pensionering særlig svær: "Nogle gange når jeg gik rundt i haven derhjemme, så kunne jeg tænke 'hvad er meningen egentlig?'. Torben bekræfter og fortsætter: "De fleste af os ville jo gerne arbejde videre, men der er ingen seniorordning, og fordi vi arbejder langsommere, så kan vi ikke bruges til noget". Hos begge seniorer blev tilbagetrækningen derfor et kritisk punkt i livet, som førte til et oplevet tab af mening og identitet, og for at fastholde en arbejdsidentitet fandt begge små beskæftigelser; Torben begyndte at gå med aviser, mens Jens fik job som handicappedhjælper to dage om ugen. Som en reaktion på at stoppe en livslang og værdsat karriere som tømrer var Jens desuden med til at etablere seniorværkstedet. For Jens er det at arbejde med træ tæt forbundet med en ekspertise opbygget gennem et helt liv: "Da jeg var fem år, fik jeg en økse til at hugge pindebrænde, og siden har jeg faktisk arbejdet med mine hænder". Værkstedet får derfor stor betydning, da maskinerne og materialerne er med til at skabe følelsen af kontinuitet og muliggøre, at Jens kan bevare et link til den kropsliggjorte erfaring, der aktiveres, når han bruger sine hænder til at skabe ting i træ. Værkstedet tillader med andre ord, at Jens kan udøve sin tidligere profession og opnå en faglig tilfredsstillelse, der også understøtter en arbejdsidentitet. De fleste brugere på værkstedet har ligesom Jens en håndværksfaglig baggrund og ønsker at vedligeholde deres færdigheder, og de gamle maskiner bliver derfor brugt til små og store projekter i træ, metal eller sten.

For Torben betød fraværet af en arbejdsplads desuden, at hans sociale berøringsflade blev reduceret i det daglige. I starten af den nye tilværelse som pensionist savnede han især kontakt med kol-

Flere af værkstedets brugere har håndværksmæssig erfaring.

legaerne og understreger, at han nu bruger værkstedet på grund af det sociale: "Kaffepausen er det vigtigste – og det at kunne tale henover drejebænk". I Torbens tilfælde har værkstedet derfor skabt adgang til en ny social arena, som kan træde i stedet for det kollegiale fællesskab, der sluttede ved pensionering. Omgangsformen, der er karakteriseret ved det brugernes kalder 'håndværkerjargon' og 'kærlig mobning', er ifølge Torben er en vigtig faktor, da han fra sit arbejdsliv har været vant til og ved, hvordan man agerer inden for denne sociale ramme. Det betyder, at værkstedet giver ham følelsen af et meningsfuldt og velkendt medlemskab, som reducerer et socialt afsavn i hverdagen.

At være produktiv

Udover et oplevet tab af identitet var Jens og Torbens krise i overgangen til pensionering relateret til følelsen af at miste mål og rytme i tilværelsen. Har det været en fast del af livet at være produktiv, kan det hurtigt føles uvant og fremmed ikke at lave no-

get, og som Torben forklarer: "Jeg kan ikke bare gå derhjemme med lilleemor. Vi har jo været vant til at gå på arbejde hele livet". Flere seniorer i undersøgelsen har været vant til at arbejde i et fast tidsrum på en afgrænset arbejdsplads, hvilket har struktureret hverdagslivet. Én fortæller eksempelvis, at han hver dag i over 40 år har stået op for at gå på arbejde: "Så det med bare at sige, at nu kan jeg sove til kl 9.00, det gør jeg jo ikke, fordi det ligger ikke i min natur". Tilbagetrækningen drejer sig derfor ofte om at fastholde eller genskabe en meningsfuld hverdagsrytme, så det hele ikke flyder ud. Tilbud som seniorværkstedet kan her være afgørende for at give hverdagen en genkendelig rytme og et mål: "Fordi så har vi noget at stå op til... vi har det ligesom at gå på arbejde", som Torben fortæller. Samtidig må Torbens motivation forstås i lyset af et moralsk dilemma, der hurtigt opstod efter afskeden med arbejdsmarkedet. Til trods for at pensionisttilværelsen er en fase, hvor man er fri til at slappe af, så er mange seniorer i stigende grad påvirket af et kulturelt og politisk ideal om aktiv aldring, der hos de ældre selv kommer til udtryk ved en forventning og et ønske om at 'holde sig i gang' hele livet. Med Torbens ord: "Man får dårlig samvittighed, hvis man sidder og ser en times TV". Samtidig er det at være produktiv hos mange af seniorerne så indlejret i deres væren, at aktiviteter af mere nydelsesbetonet karakter kan føles fremmede. Torben forklarer: "Jeg kan ikke sidde og læse bøger, for det har vi jo ikke været vant til".

Dertil kan enden på et arbejdsliv også medføre refleksioner over ens position i samfundet som yder kontra en nyder. Flere refererer til egne eller andres negative forforståelser af ældre som en passiv og ressourcsvg gruppe i periferien af samfundet, hvilket især de velfungerende seniorer tager afstand til. Som én fortæller: "Jeg vil ikke medynkes, fordi jeg er blevet gammel. Nej, jeg vil sgu stadig være en livlig del af samfundet ud fra de kræfter, jeg har". Andre nævner den såkaldte 'Ældrebyrde', der henviser til nogle økonomiske prognoser og aktuelle politiske diskussioner om velfærdsstatens fremtid, hvor fokus er på den voksende gruppe af ældre borgere, der skal understøttes på sigt. I debatten fremstilles den ældre del af befolkningen som en potentiel samfundsøkonomisk byrde grundet en stigende middellevetid og et faldende antal medlemmer af den samlede arbejdsstyrke, der skal fi-

nansiere forudgående generationers pensionering. Ordet byrde skaber hos nogle seniorer en utilsigtet fremmedgørelse. En 75-årig kvinde udtrykker her sin frustration: "Det kan man simpelthen ikke kalde nogen. Hvis vi er på vej til at blive triste, så kan vi da kun blive endnu mere triste af at høre sådan noget. For jeg vil da helst ikke blive en byrde. Og det er jo det, der er så uhyggeligt at tænke på, at der er nogen, der allerede føler, at vi er en byrde. Og bliver jeg så dårlig, så er jeg endnu mere en byrde. Det er forfærdeligt, og det skaber da heller ikke en god karma inde i sit hoved". For flere handler frustrationen ikke kun om en manglende anerkendelse i og af samfundet, men også om frykten for at blive set som en snylter eller reduceret til en passiv modtager af offentlige ydelser. At forblive produktiv kan her blive en måde at tage afstand til og forhandle uønskede kategorier ved at vise ens omverden, at man besidder ressourcer og bidrager til et fællesskab. Det kan være gennem frivilligt arbejde og andre nyttige aktiviteter, der giver følelsen af at være til gavn – som når Torben reparerer og sælger gamle græsslåmaskiner til fordel for seniorværkstedet.

BLIV BESØGSVEN
Ældre Hjælper Ældre søger besøgsvenner i Thisted by

**KAFFE
MINDER
GÅTURE
HYGGE
NATUR
SLADDER
SELVSKAB**

Det er aldrig for sent at få en ny ven!
Hør og mulighederne for at blive besøgsven og risiker at få en ven for livet!

Ring og hør om mulighederne: Magda Andersen, mobil: 60 85 17 24

Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24
Magda Andersen Mobil: 60 85 17 24

Andre er alt fra besøgsvenner og undervisere til frivillige handymen i lokalområdet.

blive en meningsfuld fortsættelse af en hverdag fyldt med kendte rutiner og gøremål. 78-årige Grethe er enke og har altid holdt af at arbejde, blandt andet som selvstændig rengøringskone. Som pensionist fortsatte hun derfor med at gøre rent for flere forskellige familier i lokalområdet. For som hun udtrykker det: "Altså jeg har nok altid været lidt en arbejdsnarkoman. Jeg kan godt lide, når der er noget, man skal". Derudover har Grethe også været vant til passe hus og børn, da hun i perioder har arbejdet på deltid. Det meste af sit voksne liv har hun boet i det samme store hus i Thisted, og som hjemmegående har hun altid gjort en dyd ud af det huslige arbejde. Det betyder, at der er en masse hverdag forbundet med huset, hvilket holder hende i gang hver dag. Trods en dårlig fod hvirvler hun rundt og fylder dagen med madlavning, rengøring og småreparationer, da det

giver hende en tilfredsstillelse og understøtter hendes selvbillede: "Det er jo trist, hvis folk bare sidder og siger 'hvad skal jeg nu?'. Nej, jeg vil have noget at give mig til". For Grethe er det gode liv sammenkævet med hendes rengøringstjanser i lokalområdet såvel som de mange daglige gøremål, som hun fastholder i og omkring huset. Som resultat har hun modsat de andre seniorer i denne artikel ikke oplevet en ubalance eller forandring i overgangen til pensionering, da livet før og efter overlapper. Hun håber da også fremadrettet, at intet ændrer

sig. Med Grethes ord: "Jamen der er da ingenting, der skulle være anderledes. For så tror jeg, at jeg ville føle mig forkert. Man bliver jo så indlevet i noget, når man er så gammel. Nej, jeg synes da, at jeg har det så hyggeligt. Men det er da, fordi jeg er vant til at gå og nulre rundt".

Når man er nødsaget til at trappe ned

Som det fremgår af disse eksempler, så forsøger flere seniorer – men ikke alle – at fastholde en arbejdsidentitet, når de går på pension. For mange kan det således have betydning at blive ved med at indgå i vante aktiviteter, der har og stadig tilføjer mening og værdi, såsom aktiviteter i forlængelse af et arbejdsliv. Ønsket om kontinuitet har dog den konsekvens, at det kan blive svært, når ting så forandrer sig – eksempelvis når kroppen ikke længere kan det, den plejer. Hvor den tredje alder favner de velfungerende pensionister, der spiller krolf, er frivillige, passer hus og så videre, så betegner 'den fjerde alder' den del af alderdommen, hvor ældre kan opleve at miste deres funktionsniveau og potentielt må sige farvel til vante aktiviteter. 82-årige Hanne bor i Horsens og har altid spillet musik, både i sit arbejdsliv og senere som frivillig. Som hun forklarer, har musikken været et tema hele livet: "Min mor var musiker, så det er jo kommet ind fra starten". Som voksen spillede Hanne klaver og sang ved arrangementer med følgeskab af hendes børn, mens hun senere blev ansat til at akkompagnere forskellige gymnastikhold og derudover dirigerede to kor i sin fritid: "Jamen jeg har jo haft travlt. Så skulle jeg afsted til kor, og så har jeg haft 26 timer, hvor jeg spillede til gymnastik – og det var fra det ene sted til det andet på forskellige dage, så kørte jeg jo rundt". For Hanne er livskvalitet forbundet med en fyldt hverdag og glæden ved at spille musik, der har udgjort ikke blot et arbejde, men også en livsstil. Da hun gik på pension, fortsatte hun derfor med de to kor og frivillige spillejobs på plejehjem. De seneste år har Hanne dog været nødsaget til at trappe ned på sine engagementer, og blandt andet er hun stoppet som korleder, da hun ikke længere kan følge med i noderne, og "så tør man ikke mere, for så bliver man for nervøs". Overgangen har været hård og har efterladt Hanne med en følelse af melankoli. Som hun forklarer: "Jamen det har ikke været rart. Jeg har været lidt deprimeret... og sådan. Altså ikke sådan, at jeg er helt deprimeret,

vel – men jeg har ikke haft det ret godt med det. Nu skal jeg ikke noget i dag for eksempel. Det er sådan noget. Så jo, jeg savner da det liv. Men jeg kan jo ikke mere, og så er det jo slut. Og sådan er det jo for alle gamle, der holder op med noget, de kan lide. Men det er nok ikke alle, der så godt har kunne lide deres arbejde, som jeg har". Foruden et stærk afsavn har Hannes udfasning af et arbejdsliv skabt den fremmede situation, at hun er begyndt at tilbringe mere tid i hjemmet, og modsat Grethe udfordres hun af, at der ikke længere er samme bevægelse mellem 'ude' og 'hjemme', da hun fra sine mange engagementer er vant til at være på farten. Samtidig er Hanne ofte alene i huset, da hendes mand på 76 år arbejder fire dage om ugen som selvstændig gartner. Som hun forklarer: "Det er faktisk først nu, jeg kan mærke, at jeg er den ældste. For min mand er jo yngre end mig, og derfor bliver han ved med at arbejde". Trods sit afsavn ser Hanne dog også nye muligheder i afslutningen. For nyligt har hun blandt andet adopteret en hund, Sara. Med undtagelse af de seneste ti år hvor det frivillige arbejde har fyldt, så har Hanne hele livet haft hund. At hun i dag har Sara betyder, at enden på et arbejdsliv er blevet nemmere at håndtere, da den genfundne glæde ved at have hund er med til at give nyt indhold i hverdagen. Blandt andet kommer Hanne ud af huset på en daglig gåtur, hvor hun som regel møder og taler med andre mennesker. For noget tid siden faldt hun eksempelvis i snak med en anden hundeejer, som hun efterfølgende drak en kop kaffe med. Dermed viser eksemplet med Hanne, hvordan en potentiel afslutning altid ligger i horisonten - såvel som nye alternativer for social kontakt og aktivitet, der kan være med til at genskabe en form for meningsfuld rytme i hverdagen.

Reorientering i livet

Så hvad kan vi lære af de ovenstående fortællinger? En almindelig konsekvens af pensionering og alderdom er, at man må opgive forhenværende måder at leve på. Først og fremmest indebærer seniorlivet gerne afslutninger på et arbejdsliv – for nogle gradvist, for andre abrupt. At stoppe med at arbejde må derfor ses som en proces, der over tid indebærer at tilpasse sig nye omstændigheder og reorientere sig i tilværelsen. For de fleste bliver pensionering et spørgsmål om at udfordre eller genskabe kilder til mening og værdi ved at reorganisere

Hannes interesse for hunde ses blandt andet i hendes figursamling.

hverdagen, finde nye fællesskaber og forhandle identiteter og roller i familien og samfundet. I denne proces synliggøres de forskellige sociale, praktiske og eksistentielle betydninger af et arbejdsliv og afslutningen herpå. Som man også ser i fortællingerne, kan pensionering medføre forskellige reaktioner og strategier for, hvordan man udfylder tiden meningsfuldt og garderer sig mod, at hverdagen flyder ud. Dette hænger sammen med alt fra kulturelle normer om produktivitet og aktiv aldring til stereotype fremstillinger af ældre som en samfundsmæssig byrde. Dertil spiller individuelle faktorer en rolle såsom den værdi arbejde og fritid tillægges, relationen til et tidligere job, ens helbred, familieansvar og roller samt samspillet mellem eget og partners valg i pensioneringen. Kombinationen af forskellige faktorer kan gøre reaktionen på at gå på pension til en oplevelse af fornyet frihed, krise eller kontinuitet. Mens livet nogle gange fortsætter uændret, kan overgangen i andre tilfælde frembringe glæde over nye mulighedsrum eller medføre et oplevet tab af identitet, mening og livsstruktur. For flere – men ikke alle – er strategierne for at håndtere pensionering tæt forbundet med at udføre arbejdsopgaver i eller uden for hjemmet, hvor aktiviteter som frivilligt arbejde og praktiske gøremål kan blive en måde at forlænge et arbejdsliv og vedligeholde en meningsfuld relation til sig selv og sin omverden. Dermed behøver overgangen til pensionering ikke at indebære en absolut afslutning. Til gengæld kan det blive nødvendigt at genfinde nye eller gamle glæder i livet, når alderdommen begynder at sætte sine spor, og afslutningen ikke kan udskydes længere. Hvor nogle seniorer har ressourcerne til at lykkes i at fastholde en arbejdsidentitet, må andre frivilligt eller ufrivilligt slippe arbejdslivet helt for at give plads til nye sider i tilværelsen. ■

Forslag til videre læsning:

Atchley, Robert C. (1999). *Continuity and Adaptation in Aging: Creating Positive Experiences*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Hvenegaard, Henrik (2017). *Never Too Late for Pleasure: Aging, Neoliberalism and the Politics of Potentiality in Denmark*. I: *American Ethnologist*, Bind 44, Nr. 4.

Künemund, Harald & Franz Holland (2007). *Work and Retirement*. I: *Ageing in Society: European Perspectives on Gerontology*. SAGE Publications Ltd.

Lynch, Caitrin & Jason Danely (2013). *Transitions and Transformations: Cultural Perspectives on Aging and the Life Course*. New York: Berghahn Books.

SIMON MEGGERS MATTHIESEN ER UDDANNET ANTROPOLOG FRA KØBENHAVNS UNIVERSITET I 2016. SIMON ER ANSAT HOS FORSKNINGSENHEDEN CENTER FOR SUND ALDRING, HVOR HAN FORSKER I INDIVIDUELLE OG KOLLEKTIVE FORSTÅELSER AF ET GODT SENIORLIV I DANMARK. KONTAKT: SIMA@ANTHRO.KU.DK

AT BEVÆGE SIG MED TRO

Med et etnografisk udgangspunkt i lokale amatør fodboldspillere fra Freetown i Sierra Leone introducerer denne artikel et blik på tro [*faith*] som en aktiv måde at kæmpe for et værdigt liv på. Artiklen argumenterer for, at tro, snarere end blot at være en religiøs overbevisning, bruges praksisorienteret og metodisk til at skabe sig en positiv forventning om fremtiden og derved til at modarbejde umiddelbare følelser af meningsløshed.

af KIM ABEL JESSEN

JBL: "Tro [*faith*] er inden i dig. Du bliver nødt til at tro [*believe*]. Det hele handler om at tro. Jeg kan ikke bede til Gud uden at have tro. Hvis jeg kommer og spørger dig om at få din bog (peger på min notesbog), må jeg først tro på, at du vil give mig den. Men hvis jeg tænker 'Arg, jeg er ikke sikker på, at Kim vil give mig den bog', så har jeg tænkt på dine vegne. Men hvis jeg har tro på, at Kim vil give mig penge, når jeg kommer, så vil det ske! For jeg har bevæget mig med tro."

De støvede, skæve og stenhårde fodboldbaner i Sierra Leones hovedstad, Freetown, lægger dagligt hjem til tusindvis af unge mænds drømme om en fremtid blandt Europas stjernespækkede fodbold-

mandskaber. Blandt sammenpressede huse af skoldhede blikplader bor byens fodboldspillere på egne værelser af 3-6 m² eller i deleværelser af samme størrelser. De fleste af spillerne har ingen eller meget begrænset uddannelsesniveau, næsten ingen har job af formel karakter og deres sociale netværk er ikke stærkt nok til at hjælpe dem videre. For at få skabt fremgang i livet er spillerne derfor afhængige af troen. For som Junior Borbor Lavalie, eller bare JBL, beskriver i sit eksempel ovenfor vil det ske, at jeg giver ham mine penge, så længe han bare stoler på, at det sker. Han må tro på, have tillid til og absolut forventning om, at det han tror på, bliver indfriet.

Artiklen her beskæftiger sig med denne tro, og forsøger at introducere tro som en aktiv metode snarere end en religiøs overbevisning. Artiklen er baseret på et fire-måneders antropologisk feltarbejde i Freetown, hvor jeg gjorde brug af NGO'en Football for A New Tomorrow's (FANT) netværk af fodboldspillere som mine informanter. Det var min oprindelige hensigt at se nærmere på forholdet mellem fodbold og social udvikling i Freetown, men under mine indledende samtaler med spillerne vendte denne italesættelse af tro tilbage igen og igen, som jeg oprindeligt forstod som religiøs overbevisning. Det blev dog hurtigt tydeligt, at tro ikke var en passiv baggrundstilstand, men snarere en isoleret aktiv praksis, som spillerne benyttede sig af for at øge chancerne for succes i alt, hvad de foretog sig. Det var en måde at forholde sig til fremtiden, der måske ikke ændrede strukturel ulighed, men som gjorde uligheden udholdelig og meningsfuld. Med tro kunne spillerne altså bekæmpe følelsen af absurditet i livet, og fortsætte med at leve livet uden at bukke under. Interviews og deltager-

observation var derfor de foretrukne metoder. Sidstnævnte bestod primært af at hænge ud med spillerne, se fodboldkampe med dem, at deltage i den ugentlige træning og at være med til fredagsbøn i moskeen og søndagsmesse i kirken. Men metoderne forekom sammenblandede, hvor jeg eksempelvis dels deltog i træningerne, med hvad jeg fik adgang til spillernes hverdag udenfor banens kridtstreger. Fodbold var derfor på mange måder min indgang til spillernes levede liv, og det var her, jeg lærte om tro.

Ifølge UNDP's Human Development Index fra 2016, samme år som mit feltarbejde blev tilvejebragt, ligger Sierra Leone nummer 179 ud af 188 lande (i 2018 ligger landet nr. 184). Selvom man altid skal være påpasselige med sådanne generaliserende definitioner på velfærd, giver rapporten stadig et fingerpeg om landets udfordringer med at tilbyde grundlæggende infrastruktur, sygesikring, uddannelse, jobs og basale samfundsmuligheder. Som jeg vil beskrive undervejs i artiklen oplever fodboldspillerne kortvarige, men stærke frustrationer,

hvor livet mister sin grundlæggende betydning for dem. Historier om succesfulde personer, der med uddannelse og job bryder fattigdomsmuren, er sjældne i Freetown. Men parallelt med skuffelsen overfor statens manglende evne til at opfylde basale livsmuligheder giver fodbold anledning til anderledes fortælling. For selvom landet i hele dens fodboldhistorie kun kan bryste sig af spilleren Mohamed Kallon, der i starten af årtusindskiftet tørnede ud for den italienske fodboldgigant FC Internazionale Milano, beskriver eksempelvis journalisten Simon Kuper fodbold som Afrikas eneste mulighed for at vinde over resten af Verden. Det er en stærk fortælling, sand eller falsk, om den fuldstændige lige fordeling af succesmuligheder, hvor de allerfattigste og mest marginaliserede unge hurtigt og upåagtet af deres øvrige sociale muligheder kan bestige den sociale rangstige mod uforbeholden stjernestatus, hvis bare de er gode nok til fodbold – og det kræver ifølge spillerne to ting: hård træning og den såkaldte tro (*faith*). JBL træner 2-4 gange ugentlig med sit lokale hold i bydelen Wilberforce og spiller

jævnligt uofficielle kampe. Han selvtræner på stranden og beder fredagsbøn i moskeen. Som muslim er det vigtigt for JBL at understrege dét, han kalder "tro".

Indtil videre har tro i samfundsvidenskaben og humaniora oftest været synonymt med religiøs overbevisning, og i Freetown er begrebet da også uløseligt forbundet til Gud, da fremtiden determineres af Guds vilje. Konceptet *tro* besværliggøres yderligere af konceptet *håb*, som har fået meget teoretisk opmærksomhed, for eksempel hos Hirokazu Miyazaki og Ghassan Hage 2003. Denne artikel bidrager til at få opmærksomheden væk fra håb og anerkende, at nogle mennesker ikke blot håber, men snarere udstyrer deres håb med en *tro* på fremtiden. Men hvor håb kan give udtryk for vores begrænsninger, når vi står overfor en utilregnelig fremtid, som Marco Di Nunzio har påpeget, viste spillerne mig, at deres tro snarere *binder* dem til en forestillet virkelighed, der giver dem grund til at leve som om, at denne virkelighed snart er en realitet. Det forklarer, hvordan spillerne på trods af usikkerhed fastholder deres stålsathed og selvtillid,

som da Isho fra Hill st. taler om sine fremtidige muligheder som fodboldspiller: "I denne situation er du ikke sikker på, at du bliver professionel, men du tror bare på det. Jeg tror på mig selv, men jeg er ikke sikker på, at jeg bliver professionel. For kun Gud ved, hvad der sker i morgen." For Isho og alle de andre er muligheden for fiasko irrelevant for deres helhjertede forsøg på at blive professionelle.

I de følgende afsnit vil artiklen udfolde, hvordan tro tillader spillerne at forvente sig noget af fremtiden, hvordan spillerne kan opleve øjeblikkes fortvivelse over manglen af øjensynlig velsignelse, og hvordan de med troen hiver sig op fra frustrationerne og fortsætter med at kæmpe for et værdigt liv. Tro er derfor et yderst aktivt redskab til at se fremad og til at forvente sig noget positivt af fremtiden. Begrebet fortjener derfor langt mere opmærksomhed fra et praksisteoretisk perspektiv, end tilfældet hidtil har været.

Et liv med fodbold og Gud

I Freetown huserer den danskoprettede NGO 'Football for A New Tomorrow' (FANT) over en række fodboldhold i byen, som organisationen forsyner med materialer og gode lokale trænere. De fire første hold, som FANT enten overtog eller oprettede i 2012, var Aberdeen, Wilberforce, Kroo Bay og Hill Station. I hvert af disse lokalsamfund optræder mellem 15-30 spillere på henholdsvis børneholdet, pigeholdet, ungdomsholdet og seniorholdet. Alle de spillere jeg lærte at kende, spillede på ungdomshold i de forskellige lokalsamfund under FANT. De var mellem 17-23 år gamle og udtrykte stærk tro på en fremtid som professionel fodboldspiller i Europa. For FANT giver det mening at arbejde med ungdommen – ikke kun på grund af deres drøm om at blive professionelle, men også fordi en så stor del af denne målgruppe repræsenterer landets fremtid. Den grufulde borgerkrig, der raserede i Sierra Leone mellem 1991-2002, efterlod et land i chok og en hel generation af unge i hungrende behov for at genetablere en kulturel kontakt med omverdenen. Paul Richards har observeret, at fodbold under krigen blev en repræsentation af Vesten, som gav unge mænd følelsen af ikke at være helt afskåret fra resten af verden. Ved at anvende fodboldens globale regelsæt i en lokal kontekst karakteriseret ved et fuldkomment fravær af regler blev lokale relationer

genoprettet, og fodbold fungerede her som et direkte middel mod vold. Gennem dets historiske betydning kommunikerer fodbold i Sierra Leone derfor et stærkt håb om samhørighed, en lys fremtid og et midlertidigt svind af dagligdagens udfordringer. Det var nemlig kun nogle få af spillerne, der har en uddannelse over folkeskoleniveau. Én af spillerne jeg talte med har et formelt job, der gav ham hele 500 kr. om måneden, og ingen var gift, hvilket var problematisk for deres sociale fremtidsmuligheder. Mange rundt omkring dem kaldte dem *idular* – et ord på krio om nogen 'uden noget at foretage sig og uden mening i tilværelsen'; et syn mange af fodboldspillerne både benægtede og prøvede at modarbejde. De brugte det meste af deres tid og energi på at dyrke fodbolden i sin helhed. Hvis de ikke selv spillede kampe, trænede de eller så store europæiske kampe i de tætpakkede, svedige fodboldbiografer på hvert gadehjørne, der tog omtrent 2-3 kr. for indgangen. Fodbolden udfyldte derfor et kolossalt socialt rum, hvor spillerne i Freetown ihærdigt diskuterede de professionelle præstationer i weekendens kampe, deres transfersummer og i det hele taget drømte sig til en verden langt væk fra deres egen. Men det var ikke kun fodbolden, der optog dem. Hver og en af spillerne identificerede sig enten som kristen eller muslim. De var derfor ivrige efter at italesætte dogmerne og understrege vigtigheden af at tro på Gud. Men på samme tid balancerede mange af disse unge spillere på en knivsæg mellem et traditionelt engagement til deres religion og fristelserne fra populkulturen, der har fået styrke gennem en øget globalisering. De havde alle haft sex før ægteskab, de kunne sagtens drikke et par øl efter at have vundet en vigtig kamp, nogle gambled, og absolut ingen af de som var muslimer udførte deres fem daglige bønner. Men derfor udtrykte spillerne stadig et stærkt tilhørsforhold til deres religiøse miljø og en stærk samhørighed med Gud. Hvor deres religiøse ledere prædikede, at efterlevelsen af de mange religiøse regler var udslagsgivende for et himmelsk liv efter døden, forekom spillernes relation til Gud langt mere fleksibel og forhandlingsbar. Spillerne kunne godt både nyde livets fristelser og på samme tid udvise absolut tro på, at Gud i fremtiden ville velsigne dem. Det forklarede Marcus fra Hill st. mig under et interview, hvor jeg stillede spørgsmålstegn ved, om hans tro nu fungerede, når

han netop havde dumpet sin gymnasieeksamen: "Nej! Troen virker! Den virker! I Bibelen er der en vending, 'Gud hjælper kun de, der hjælper sig selv'. Blandt spillerne i Freetown var der en konsensus om, at det gode ikke kom af sig selv. Man måtte selv gøre noget for at sætte Guds velsignelse i gang, hvilket som minimum var at tro på en fremtidig forandring, selvom den i nuet ikke var til at for øje på. Man måtte yde for at nyde:

Kim: "Så er du aldrig blevet frustreret over, at der ingen er til at hjælpe dig i dit fodboldliv?"

JBL: "Jo mere du gør en indsats, desto mere vil Gud velsigne dig. Jeg kan ikke bare sidde her og tænke, 'jeg vil have penge'. Kun hvis jeg bevæger mig."

Guds velsignelse afhang med andre ord af spillerens egen indsats og egen evne til at tro på fremtiden. Denne 'bevægelse' kom både til udtryk på det sociale og det fysiske plan. Tro var altså mindre noget spillerne havde og mere en måde, de bevægede sig på, som øgede chancerne for, at det, de ønskede, rent faktisk skete. Fodbolden konkretiserede ofte denne handling. Jeg deltog selv i fodboldtræningerne og mærkede på egen krop spillernes fysiske beslutsomhed. Jeg kan ikke tælle, hvor mange gange jeg selv og alle andre spillere måtte smage banens underlag efter at være blevet udsat for et

regulært overfald, der i Danmark ville føre til en betinget dom. Men på Freetowns fodboldbaner var præmissen for at lykkes at tage ethvert skud, at lave enhver aflevering og, måske mest fremtrædende, at fuldføre enhver tackling med frappant forbeholdsløs beslutsomhed. Tøven resulterede i, at handlingen ikke fik indlejret det fornødne fokus, der øgede chancerne for succes. Det var med selv samme beslutsomhed og vilje, at spillerne navigerede deres sociale terræn, som JBL gjorde det klart i artiklens begyndelse. Bevægelsen på banen afspejlede med andre ord den sociale navigation udenfor banen og vice versa. Det betød også, at spillerne kunne tillade sig at forvente noget af Gud, såfremt de selv havde bevæget sig med troen:

Marsh: "Vi har ventet i lang tid. Men jeg har stadig tro på, at min tid vil komme. Jeg har modet og troen."

Kim: "Hvad kan du gøre for at skaffe penge til at rejse?"

Marsh: "Kun Gud kan gøre det for mig. Fordi...jeg ved det ikke. Jeg venter på min tid."

Når Marsh taler om *min tid*, fokuserer han på et frembrusende øjeblik og tager kontrol over en tåget fremtid, hvor tiden tilhører *ham* snarere end omvendt. Han foregriber noget stort - noget der vil ryste selve fundamentet for hans sociale og materielle eksistens. På den måde gav spillerne mening til

nutidens manglende succes ved at skabe en konstant forventning om at fremtiden havde noget godt i vente. Det skal ikke forstås som, at tro *garanterer* succes, men snarere at det *øger* chancerne for succes. Tro var i Freetown med andre ord præmissen for at få mad, få penge, score et mål, vinde en kamp og komme til Europa, men ikke garantien for det. At praktisere sin tro åbnede således op for en relation mellem spiller og Gud, hvor spillerne uden at *forlange* det, godt kunne *forvente* Guds tilbagebetaling.

Det er dog umuligt at ignorere den altomfattende strukturelle ulighed, der sørgede for, at spillerne ikke for alvor rykkede sig i livet, som de ønskede. Og det var spillerne ikke uvidende om. Spillernes modstand mod det ulmende *idular*-stigma fik med andre ord styrke af deres tro, som de ihærdigt praktiserede i øjeblikke, hvor hele fundamentet for, hvad de kunne forvente sig af fremtiden udfordredes af manglen på øjensynlig evidens. Næste afsnit udfolder, hvordan spillerne blev ramt af kriser, hvor tilværelsen forekom uden reel mening, hvorfor de brugte troen som et modsvar.

Krisen

Det gik op for mig under mit ophold, at spillerne til trods for deres umiddelbare stålsathed og enorme

selvtillid led under den altid nærværende risiko for at blive kastet ud i dyb fortvivlelse. Efter at vi talte sammen om de svære giftekår, han havde, luftede Saene, en spiller fra Aberdeenholdet, pludselig sin frustrationer over livet, da vi sammen spadserede til fredagsbøn i moskeen:

Saene: "Jeg spørger hver eneste dag, men jeg ser aldrig noget. Så nogle gange slapper jeg af. Det er ikke fordi jeg ikke tror på Gud. Jeg ved han gør alt, hvad han kan for mig."

Kim: "Er der nogle dage, hvor du slet ikke beder?"

Saene: "Nogle gange beder jeg ikke hele dagen. Aldrig en hel uge, men nogle gange beder jeg ikke i tre dage. Jeg kigger på dig. Du beder ikke, men du har alt! Jeg kigger på andre, som ikke beder, og de har en uddannelse. Men efter disse tanker beder jeg om tilgivelse for jeg kan ikke stille spørgsmålstegn ved Gud."

For Saene forekom tilværelsen stagneret og uden fremadrettet bevægelse. Han bad, troede og trænede, men alligevel undgik han gang på gang Guds velsignelse. Derudover demonstrerede Saene en bredere og mere global bevidsthed. For hvis Gud tilgodeser de, der tilbeder hans navn, hvordan kan Saene, en rettroende muslimsk mand, så leve i lidelse mens jeg, en person uden tro, kan leve et lykkeligt liv? I dette øjeblik fejlede al hans tillid,

tålmodighed og tro at blive gengældt. Det gjorde med andre ord hans livslange praktisering af tro fuldstændig overflødig. I dette øjeblik blev Saene bevidst om sin egen sociale og endda eksistentielle fastlåshed. Marsh fra Wilberforce fik en lignende oplevelse, mens jeg interviewede ham på hans lille værelse:

Kim: "Hvor kommer tro fra?"

Marsh: "Gud er den som har lagt troen i mig... jeg ved det ikke Kim. Jeg tror bare! Kim, med alt den lidelse jeg har været igennem og dårlighed, så tror jeg, at Gud må hjælpe mig. [...] Det er meget hårdt. Når du har talent... du ved du har talent, men du har ikke nogen til at sponsorere dig eller nogen agent. Det er meget svært. Du giver al din tid, arbejder hårdt, træner hårdt. Du har talentet, men ikke agenten. Nogle gange sidder jeg her i lang tid. Jeg... jeg græder Kim. Ja! Jeg sidder bare her og græder og tænker 'Hey Gud... med al det talent, med al den indsats jeg giver fodbold... så er jeg stadig den samme? Hvorfor?'. For jeg bruger tid på at spille fodbold, jeg træner hårdt, jeg arbejder hårdt hver dag. Ser du Kim? Det er ikke nemt. Men jeg har stadig modet! Jeg har tålmodigheden til at tro på, at min tid en dag vil komme... en dag."

Marsh kæmpede ligesom Saene med at få mening ud af sin nuværende tilværelse, hvor han oplevede et mismatch mellem, hvad han havde lært i moskeen, og hvordan virkeligheden udfoldede sig foran ham. Magtesløs overfor den her absurditet kunne han intet andet gøre end at græde. Både Saene og Marsh indrømmede, at de til tider kunne tvivle på Gud og blive utålmodige. I disse øjeblikke tvivlede de på Guds intention om at gengælde deres tro og således skete et brud på forventningen til fremtiden. De blev bevidste om, at deres investeringer i livet og deres lidelser måske aldrig ville blive betalt tilbage. Og hvilken grund var der så for at fortsætte med at kæmpe for et bedre liv? Mere end nogensinde følte de sig i dette øjeblik socialt og eksistentielt låst fast i deres nuværende tilværelse.

Ghassan Hage kalder i et essay fra 2009 denne bevidsthed for en 'krise'. Han forklarer med den metaforiske sammenligning af en kø af mennesker, der venter på bussen, som ikke kommer, hvilket fremmer urolighed og en bevidsthed om ikke at komme videre i livet. De blev bevidste om deres fastlåshed og begyndte til sidst at stille spørgsmålstegn ved hele den sociale orden. Faren ved dette tab af troen blev ofte omtalt af spillerne som sinds-

syge [*madness*]. Det forklarede Marsh mig eksempelvis efter jeg spurgte ham, hvorfor det var så slemt ikke have troen: "Det kan gøre dig sindssyg! Hvis du bliver skuffet, hvis folk siger de vil hjælpe, men at de alligevel ikke gør det. Nogle bliver frustrerede. Hvis du ikke er stærk Kim, så ender du sindssyg. Jeg kender mange mennesker, som det er sket for. Så du bliver nødt til at være stærk Kim." Sindssyge betød, at man blev udeladt fra det sunde eller forstandige samfund, og det var derfor værre end idularstempleet. Det ville i sidste ende betyde, at spillerne mistede grebet om tilværelsen, og at de stoppede med at bevæge sig i nogen retning. Sindssyge var derfor en form for fortvivlelse, der lagde et mørk slør på verden og fjernede spillernes motivation for at kæmpe for et værdigt liv. Dét var deres største frygt.

Tilbage til fremtiden

Det var derfor ikke underligt, at alle mine informanter talte om fodbold som en aktivitet, der gjorde dem glade, fordi den fjernede dem fra deres daglige frustrationer og sugede dem ind i en verden uden fortvivlelse. Det interessante var derfor ikke krisen i sig selv, men hvordan spillerne reagerede på en sådan pludselig bevidsthed. Frustrationerne blev nemlig tit og ofte fortolket som måder, hvorpå Gud testede spillernes tro. Nina-Barry fra Aberdeen forklarede mig, hvordan han reagerede på ikke at få besvaret sin tro: "Gud giver mig det ikke med det samme. Nogle gange beder jeg om noget. Jeg plejede at bede Gud om et arbejde, så jeg kunne forsørge mig selv og min mor. Men han gav mig det ikke med det samme. Det tog tid, omtrent et år. Nu har jeg et arbejde. Måske testede han mig. Måske er alle dine venner blevet professionelle (fodboldspillere). Du, som har bedt om det, er ikke blevet det. Det er troens vej, det er måden troen tester dig." At blive testet krævede for spillerne en modreaktion. Det krævede her mere end nogensinde før, at de udviste tro på, at fremtiden vil ændre sig. For hvor jeg tidligere har fremhævet Marsh og Saenes pludselige håbløshed overfor situationens absurditet, er det værd at lægge mærke til måden, de endte deres frustrationsudbrud på. Saene sagde "[...] Men bagefter beder jeg om tilgivelse, for jeg kan ikke stille spørgsmålstegn ved Gud" og Marsh sagde "[...] Men jeg har stadig modet! Jeg har tålmodigheden til at tro på, at min tid en dag vil komme...en dag".

Fra et øjebliks modløshed til en vedvarende håbfuldhed om en lykkelig fremtid. Sådan bevægede spillerne sig fra det bagudrettede til det fremadrettede. Spillerne nægtede at miste troens fremadskudende momentum og udstyrede derfor deres forhåbninger, om at Gud i fremtiden ville vise dem vejen, med tro – den uomtvistelige tillid til, at det vil ske. På den måde bliver tro en metode på samme måde som antropologen Hirokazu Miyazakibeskriver, at håb bruges metodisk til at gå fra fiasko til mulig succes. Tro er med andre ord ikke noget, som spillerne enten har eller ikke har. Det er noget, de konstant praktiserer i svære tider for at bekæmpe den umiddelbare følelse af absurditet, de står ansigt til ansigt med på regelmæssig basis. Tro som metode er derfor livsvigtig for mennesker som disse spillere, der har begrænsede muligheder og uklare fremtidsudsigter. Tro er en metode, hvormed spillerne finder evnen til at modstå den overvældende følelse af fastlåshed, de generobrer kontrol over deres egen hverdag, og de holder liv i muligheden for at virkeliggøre fremtidens potentiale. Således modstår spillerne at bukke under for håbløshedens trusler og fortsætter med at kæmpe for et værdigt liv. ■

Forslag til videre læsning:

Di Nunzio, Marco. 2015. *Embracing Uncertainty: Young People on the Move in Addis Ababa's Inner City*. In *Ethnographies of Uncertainty in Africa*. Eds. Elizabeth Cooper & David Pratten, 149-172. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Hage, Ghassan. 2009. *Waiting Out the Crisis: On Stuckness and Governmentality*. In *Waiting*. Ed. Ghassan Hage, 54-65. Melbourne: Melbourne University Press.

Kuper, Simon. 1996[1994]. *Football Against the Enemy*. London: Orion Books.

KIM ABEL JESSEN ER ANTROPOLOG UDDANNET FRA KØBENHAVNS UNIVERSITET. HAN HAR REJST, BOET OG ARBEJDET I VESTAFRIKA, OG HAR SPECIALISERET SIG I EMNER SOM UDVIKLING, SPORT OG SOCIAL MOBILITET BLANDT UDSATTE UNGE MED MARGINALISEREDE BAGGRUNDE.

alle fotos af forfatteren

AT TAGE SIN DISCIPLIN PÅ MENNESKELIG

I N T E R V I E W M E D

SIG OG SE VERDEN FRA EN SYNSVINKEL

K I R S T E N H A S T R U P

af ASTRID OBERBORBECK ANDERSEN OG IDA SOFIE MATZEN

I februar 2018 fratrådte Kirsten Hastrup sit professorat ved Institut for Antropologi i København. Jordens Folk satte hende stævne, og det blev til en vandring gennem 50 års dansk antropologisk historie som erfaret af Kirsten Hastrup.

Det er sensommer, en eftermiddag i september. Det regner i København, den slags skybrudsagtig nedbør, der er blevet tiltagende hyppig i Danmark, og som sådan varsler vejret dele af den samtale, der venter os om klima, forandringer og menneskelig ansvarlighed. Vi finder tørvejr på Institut for Antropologi på det tidligere Kommunehospital og banker på døren til Kirsten Hastrups kontor. Hendes nye kontor. Professor Emeritus står der på døren. Rummet er noget mindre end de kontorer, hvor vi tidligere har opsøgt Kirsten, og der er plads til færre bøger. Men skrivebordet er det samme som hun har læst og skrevet ved i mange år, nemlig et stilfuldt og tungt egetræsbord, der har tilhørt hendes første lærer og mentor Johannes Nicolaisen, stifteren af det københavnske antropologistudium - og nærværende tidskrift Jordens Folk.

Vi får plads ved et andet bord til gæster. På midten står en tallerken med tre røde, sprøde og indbydende æbler; de er fra haven ved Kirstens sommerhus på Røsnæs. Med os har vi en interviewguide og en diktafon, for vi er på et kortvarigt

feltarbejde i godt 50 års dansk antropologisk historie som levet og erfaret af Kirsten Hastrup. Astrid tænder for diktafonen. "Så, nu optager den"! Det bliver starten på en godt to timers samtale, der bevæger sig fra barndommen over studietiden til voksenlivets skiftende faser, feltarbejder og faglige fællesskaber, og vi får et levende indblik i en tidsmæssig periode, hvor universitetet, antropologien og verden har gennemgået store ændringer. Samtalen veksler mellem manifestlignende fagpolitiske udtalelser, minder og mere følsomt refleksive overvejelser. Men visse temaer lægger sig som klare tråde i Kirstens beretninger, nemlig en evig sult efter at vide mere og en uslukkelig lidenskab for antropologien - det etnografiske feltarbejde og den analytiske eftertanke - og dens plads blandt videnskaberne bredere set. Og igen går også det at have været forsker og kvinde igennem en tid, et arbejdsmarked og en viden-skab, der i hendes tid overvejende har været præget af maskuline værdier. Kirsten er generøs at interviewe, og i det følgende interviewportræt vil hendes ord og beskrivelser være de bærende.

Vores anledning til at sætte Kirsten Hastrup stævne denne regnfulde eftermiddag er hendes nye position som Professor Emeritus. Kirsten har været et halvt århundrede i antropologien. "Eller faktisk 51 eller snart 52, 52 til januar", som Kirsten selv understreger mens hun ler, "men skriv bare 50, det er jo et pænt rundt tal". I februar 2018 fratradte Kirsten sit professorat ved Københavns Universitet med et festligt arrangement i Fakultets store Christian Hansen auditorium. Der var fuldt hus og applausen ville ingen ende tage, da Kirsten havde rundet sin fratrædelsesforelæsning "Antropologiens Landskaber" af. I taler under fratrædelsen, og til senere arrangementer, er Kirsten Hastrup blandt andet blevet beskrevet som "et fænomen" og "a body of literature". Og ikke uden grund. Det er en antropolog med et ubegribeligt vigtigt aftryk i dansk og international antropologi, vi sidder med. Men selvom de fleste måske kun kender hende som sådan, så har Kirsten Hastrup ikke altid været antropolog.

Vejen til antropologien

Kirsten er nummer to i en flok på fem søstre. Som barn af en læge flyttede familien meget rundt, og da Kirsten flyttede hjemmefra som 17-årig, efter at være blevet matematisk-fysisk student fra Aarhus Katedralskole, havde hun boet på 17 forskellige adresser og gået på seks forskellige skoler. Moderen opgav sit eget lægestudium, da hun fik sit første barn. Kirsten bemærker lakonisk: "Det gjorde man dengang. Så sådan var det". Hun blev senere tale- og hørepædagog.

Kirsten, hvornår gik det op for dig, at du havde en nysgerrighed og interesse for noget som man kan kalde antropologi, altså, nysgerrigheden kom måske inden bevidstheden om faget antropologi?

Jeg kunne godt tænke mig at tage udgangspunkt i det med de mange flytninger, fordi jeg tror faktisk, at det gjorde mig opmærksom på forskelle på et enormt tidligt tidspunkt. Specielt en af de flytninger vi havde, hvor jeg skulle fra 3. klasse op i 4. klasse, og flyttede fra Lyngby til Aarhus, der slog det mig både hvor forskelligt de tænkte, og hvor anderledes de talte, i sådan en fuldstændig almindelig stor skole i Aarhus. Og det var næsten dramatisk, ikke! Der var de der forskelle,

både i landskaber og i talemåder og i skolesystemer og i måderne folk omgik hinanden på, det var ret markant dengang, det er nok udvisket meget mere i dag; her er vi jo tilbage i 50'erne. Jeg var sådan set meget overladt til mig selv, og jeg var meget udendørs legende, så jeg legede meget med alle ungerne i den nye gård og gjorde mig mine egne erfaringer, mens jeg lærte et nyt sprog.

Det er lidt sjovt at tænke tilbage på, hvad det kan have betydet. Men hvad der ellers betød noget for at jeg blev antropolog - der er jo mange trin i sådan en proces - men jeg tror at det der betød allermost er at fra jeg var et relativt ungt menneske, en fire-fem år, det vil sige før jeg selv kunne læse, læste min far ofte højt af for eksempel Peter Freuchens populære værker, og andre Grønlands-arbejder. Min far havde selv en drøm om at komme til Grønland, han ville gerne have været deroppe som læge. Men det var for svært, efterhånden som familien voksede, og min mor ikke havde spor lyst til det, så blev det lidt for komplekst. Men jeg tror faktisk han havde sådan et ønske, og han underholdt mig siden jeg var meget lille med Peter Freuchen, der huggede sit forfrosne ben af; og det var mandigt, ikke?

Jeg begyndte at læse selv ret tidligt, og da jeg blev otte fik jeg blandt andet den populære udgave af Knud Rasmussens 5. Thule-ekspedition, der hed "Den store slæderejse", og var tilegnet 'Danmarks ungdom', og jeg fik også Thor Heyerdahls Kon-Tiki-ekspedition i samme populære ungdomsorienterede udgave. Hold da op, det var stort! Men det var Knud Rasmussen, der ligesom gjorde det af med mig. Og så varede det jo næsten 40 år inden jeg kom tilbage til ham og udgav min bog Vinterens Hjerter.

Oprindeligt troede Kirsten at hun skulle være ingeniør:

Jeg så for mig, at det var en måde jeg kunne komme ud i verden på. Og jeg så for mig, hvordan jeg skulle bygge broer i Persien, som vi sagde dengang; det var derfor, jeg blev matematisk-fysisk student. Men så hørte jeg om det her fag 'etnografi', så da jeg gik ud af gymnasiet, var det det jeg ville. Først blev jeg dog pisket til at studere noget andet end etnografi, nemlig biologi og geografi, som jeg så begyndte på. I Aarhus. Fordi, som mine forældre så rigtigt sagde, antropologi eller etnografi det var

sikkert brødløst (griner), og der havde man ikke en chance, men det andet kunne sikkert lede til en eller anden gymnasiestilling. Men underviser blev jeg jo alligevel, og tak for det.

Alle Kirstens søstre arbejder som undervisere på forskellige niveauer. Hun fortæller:

Det var ligesom det man blev, når man var pige (griner). Der var stadig en usikkerhed på, hvad kvinder kunne, hvis de samtidigt også så sig selv som nogen der gerne ville have familie, ikke? Men det gad jeg ikke høre på, og det tog jo også kun et halvt år, hvor jeg læste de der to fag (biologi og geografi), og tænkte: "Det passer mig ikke det her!" Selvom jeg lærte meget, var der ingen mennesker i det.

Sulten og det berigende, frie universitet - og universitet i dag

Det der med at gå på universitetet, det syntes jeg var stort, og det var vidunderligt og befriende, og vi kunne gøre hvad vi ville, vi kunne læse hvad vi ville, vi kunne lære hvad vi ville, og samtidigt havde vi kæmpe sjove udflugter, både i biologi og geografi. Der skete så mange ting, som geninstallerede den der fornemmelse i mig, at jeg faktisk kunne mere end jeg blev påtvunget. Og så tog jeg over til København og gik ind på Institut for Etnografi og Antropologi, og bankede på døren hos Johannes Nicolaisen, professoren, fordi det troede jeg man skulle (griner). Jeg spurgte ham, om det var i orden at jeg skiftede fag midt i studieåret, og hvordan han ville se på det, og han syntes jo jeg skulle være hjerteligt velkommen, og i øvrigt var jeg også velkommen til hans forelæsning i morgen, og han sagde at jeg skulle bare vide, at de kunne ikke love mig et job. Så sagde jeg: "Nej, det skal jeg nok klare selv!"

Næste dag kom jeg til hans forelæsning, om Ashantierne i Vestafrika, og der var en lille skare studerende, måske 12-15, hvor alle årgange fulgtes ad. Det var før den nye studieordning som trådte i kraft i 1968. Her var der kun magisterkonferens. Det må have været i slutningen af 1966, jeg var herovre, for så skiftede jeg i foråret 1967. Han (Nicolaisen) var så lykkelig, ikke for mig men for sit virke! Han var verdens bedste forelæser, syntes jeg dengang, fordi han elskede at

fortælle. Han havde læst Evans-Pritchard og alle andre, der havde arbejdet i regionen, og han gik op og ned ad gulvet og strålede! Det var festligere end at lave vævsprøver af orme.

Dengang kunne man ikke lave nogen regional specialisering, man skulle simpelthen kunne alt og til eksamen i alt. Man skulle skrive et speciale, som naturligvis skulle være fokuseret på et eller andet, men efter at vi havde fået anerkendt vores speciale, så kunne det tage et år at blive færdig, fordi vi så skulle læse det hele igen. Vi skulle op i alt, hele verdens etnografi, til mundtlig eksamen; man kunne komme op i kastesystemet eller inkaernes knudebånd, eller de nord-amerikanske indianeres legale systemer... alt muligt mellem himmel og jord, mundtligt og skriftligt og i timevis.

Som I kan høre, var tiden - også universitært - langt mere åben og fri end nu; vi kunne gå til alt, hvad vi ville af forelæsninger på andre institutter, forelæsninger var offentlige. Det betød for eksempel, at jeg fulgte forelæsninger på lingvistik, da jeg blev vildt optaget af lingvistik og sprog. Jeg var så sulten, og det tror jeg vi var mange der var, og det der med at vi kunne alt betød, at vi gjorde det! Hvis vi havde energi til det, så var det bare at gå ind og så arbejde med, ikke? Og så finde sin egen vej. Det syntes jeg var fantastisk!

Selvom Kirsten er glad for den anerkendelse antropologien har fået i Danmark siden hun begyndte i faget, og er optimistisk på de begejstrede og videbegærlige studerendes vegne, udtrykker hun bekymring for universitetets generelle tilstand:

Jeg synes vi er blevet lukkede, vi er blevet formalistiske, og vi begrænser studenternes muligheder for at finde deres egen vej. Og det vil sige, de bliver alle sammen ens. Altså, der er naturligvis stor individualitet blandt studenterne, men alligevel, tendentielt så får de kun visse sider af antropologien - som fagligt naturligvis også er vokset eksponentielt i de sidste tyve år. Dengang var der meget få lærere, men til gengæld gav de os total frihed, og sådan skal et universitet være! Man kunne kaste sig ind i det, og føle sig beriget, på sådan en meget intens måde. Den frihed synes jeg er gået tabt.

Hvad har det af konsekvenser for faget?

En indsnævring, en pragmatisering næsten. Vi fik jo også at vide, at der var ikke noget arbejde til os, ligesom studenterne i dag, men man fandt jo en vej. Selvfølgelig var der nogle der ikke kom så hurtigt og nemt ind igennem svingdørene som andre, men på den anden side, der var altså nogle muligheder, selvom antropologi var et ukendt fag.

Trods de nutidige indsnævringer i de rammer hvori universitetsuddannelser finder sted, er Kirsten optimistisk på fagets vegne:

Jeg synes det stadigvæk er et hypervigtigt fag, og jeg synes det har fået anerkendelse i offentligheden som det det er, nemlig fleksibelt og vigtigt og gavmildt og produktivt. Men jeg er lidt mindre optimistisk på studiets vegne, om man vil. Jeg tror stadigvæk, at det er den enkelte, der skal overbevise verden om sin kunnen, og der er flere af dem (studerende), heldigvis. De skal uddanne sig selv, men man skal stille nogle rammer til rådighed, hvor det bliver muligt, med langt større fleksibilitet, langt mere vejledning, vil jeg sige. Vores opgave er at få folk til at tro på sig selv, og det er der, vi absolut ikke må skære ned.

Studentermaterialet er jo fantastisk, ikke, de er jo super dygtige når de kommer, og de skal af med angsten for at slå til, og så skal de turde gribe deres egne bolde. Det er det, de skal lære - bare og bare! Jeg ved godt, det ikke er nemt.

Vi skal tænke på antropologien som noget, vi kan ændre samfundet med, ved at bidrage til en ny erkendelse af hvad samfundet kan, hvad det er, hvad det er sociale grupper er, hvordan de skabes og vedligeholdes og hvor langt ud de rækker, og hvor dybe konsekvenserne er af selv de mindste ændringer i skolesystemer og adgang til basketball og alt muligt; børn bliver jo til mennesker i mødet med andre mennesker, og hvis de ikke længere går til sport så møder de ikke længere den slags mennesker, etc., og det hele er så formalistisk i øjeblikket. Jeg synes det er ærgerligt. Og det er min bekymring.

Antropologien i København og i Aarhus, moder eller fader institutterne, eller hvad man nu vælger at kalde det, skal være helt åbne! Man skal også passe utroligt meget på ikke at gøre antropologien fattigere ved at sætte potentialerne i bokse og kasser (medicinsk, pædagogisk, business). Vi skal

helst kunne det hele, altså, potentielt. Vi skal kunne skifte heste midt i vadestedet. Vi skal kunne skifte felter, hvis der pludseligt dukker noget andet op, som vi ikke kan lade ligge.

Og det er OK, hvis det giver anledning til at der opstår bindestreksantropologier, vi skal bare passe på, at det ikke bliver et konglomerat af bindestreksantropologier her (på Institut for Antropologi). Der skal først og fremmest være den der store sorte gryde, der kan boble, på mange måder, i meget lang tid, hvis den får lov.

Mentorer, studietiden i Oxford og Kirstens legs

Da Kirsten i 1973 var blevet magister, som nummer 28 af alle færdiguddannede magistre i antropologi i Danmark, nåede hun lige at skrive en guldmedaljeopgave om kvinders rolle i antropologien, inden hun drog til Oxford for at skrive ph.d. Kirsten giver udtryk for at have gået sine egne vegne og vender gentagne gange tilbage til, hvordan hun gennem årene har måttet gøre op med en del kvindelige stereotyper. Drevet af en egen videbegærlighed, viljestyrke og selvstændighed nævner hun sine tre mest formative mentorer:

Johannes Nicolaisen og Niels Fock, mine første egentlige lærere, var dem der virkelig åbnede min verden for det mulige - og viste at alt var muligt, jeg skulle bare selv ville det. Og så var der Edwin Ardener som var min ph.d. vejleder i Oxford, og som var så lidt dogmatisk som nogen overhovedet, og som syntes det var så forfriskende, at her kom en dansker som troede hun kunne det hele. Det troede han så også efterhånden. Han var så inspirerende, og vi fulgtes fra instituttet ned til hans kollege, når vi havde haft en vejledning, og så havde vi den her ping-pong, sådan hen over fortovet, hvor vi begge to turde sige noget mere. Han var ubegribeligt generøs, og samtidigt syntes han også, at det jeg kunne, og det islandske stof jeg arbejdede med, det var simpelthen så interessant og eksotisk.

Nu var det jo et meget maskulint miljø. Der var - altså det var helt vildt - der var kun 5-6 % kvinder på Oxford Universitet da jeg var der, der i 70'erne. Det er altså ikke mange. Og det betød, at vi kunne sidde i de der tutorials, hvor der kunne være tre kvinder og 20 mænd. Jeg holdt fuldstændig op med at gå i kjole og nederdel, hvad der ikke var

sådan helt fremmed for mig dengang, altså, fordi der var en medstuderende, der sagde "Oh, legs!" Så tænkte jeg, "åh, rend mig!" Det gad jeg ikke!

Når en (enkelt) professor nægtede at svare på spørgsmål, fordi de kom fra en kvinde, og siden insisterede på at give frøkenen frakken på efter forelæsningerne, så tænkte Kirsten "hypocrite!" Det tog hende selv et halvt år, inden hun turde optræde på et seminar i Oxford, men hun fortæller, at da hun på opfordring af sin vejleder endelig gjorde det, blev der helt stille:

Bagefter var der en af mine studiekammerater, der sagde "My god, that was advanced!" (latter), og en anden sagde "My god, you can speak!" Og så var der ikke noget bagefter, vel. Men er det ikke frygteligt? Selv disse positive kommentarer afspejlede jo deres lave forventninger. Det er en vigtig erfaring at gøre sig, at man bare er nødt til at tage ordet. Ellers får man den undertrykte position, og det skal man ikke have. Og efter ildåben blev jeg inviteret inden for i alle mulige sammenhænge og kollektiver, og det var ret sjovt, altså, bortset fra at jeg kunne ikke benytte ret meget af det, for jeg var der med børn.

Lige for at afslutte det vi talte om tidligere med Nicolaisen, Fock og Ardener - var der andre forbilleder?

Lévi-Strauss, selvfølgelig. Men det var mere fordi han udfordrede mig intellektuelt. Jeg kendte ham jo ikke. Jeg har mødt ham en enkelt gang. Som forbillede ja, jo, der er det nok kun ham. Lévi-Strauss var en af dem, der virkelig greb mig. Det var simpelthen hans logiske tænkning. Vi skal tilbage til min interesse for filosofi, matematik og lingvistik, specielt lingvistik havde jeg virkelig fået meget ud af. Og Lévi-Strauss brugte jo lingvistiske modeller, og jeg blev ret grebet af, hvordan han brugte dem i antropologien. Det var egentlig ikke, fordi jeg selv troede jeg skulle bruge det, jeg syntes bare det var fascinerende, at man kunne. Og Edwin (Ardener) brugte dem jo også, om end lidt anderledes. Der var sådan et eller andet, måske et ønske om at finde et sprog, som ikke nødvendigvis var så bundet til en felt. Det mener jeg ikke jeg behøver i dag, fordi alle sprog hænger sammen med verden, men vi løfter os jo immervæk ud af den hver gang vi

skriver, ikke, så det analytiske sprog kommer aldrig til at lukke sig om sig selv, hvad det strukturalistiske jo efterhånden gjorde. Det blev en opskrift. Vores sprog lever jo ellers i og med det, det siger noget om, men det overskrider stadigvæk de grænser, som vores feltarbejde sætter. Det er spændende at have haft hele den der bagage med.

Den genuine viden og det analytiske greb

"Jeg er egentlig en meget sky person," siger Kirsten om sig selv og fortæller om sine tidlige feltarbejder i Island:

Jeg turde ikke spørge mine værter om særlig meget, men hold kæft hvor jeg opfattede meget. Det gjaldt også i Grønland; det er også fordi begge steder, Island og Grønland, er det stille mennesker. De er blandt andet stille, fordi de alle sammen ved det samme, så de går ikke vildt meget og taler sammen om tingene, vel, så siger de bare, nu er der vædderudstilling på nabogården, og så suser de afsted, og så spørger jeg, "hvad skete der her?"

Dette giver Kirsten anledning til at tale mere om sit syn på etnografisk feltarbejde og den, som hun kalder det, "genuine viden", der er baseret på at antropologer er "midt i det" - en viden baseret på væren. Samtalen bevæger sig fra feltarbejdet i Island til Odin Teatret, der i 1988 havde premiere på forestillingen Talabot om Kirstens livsforløb. Odin Teatrets grundlægger Eugenio Barba havde fattet interesse for Kirstens islandsarbejde, kontaktede hende og dette blev til omtalte biografiske teaterforestilling om 40 års verdenshistorie med Kirsten som den gennemgående karakter. At se sig selv og sit eget liv opført på en scene genvakte Kirstens interesse for Knud Rasmussen, men sendte hende også på nye feltarbejder om Shakespeare, teater og handling. I 1998 og frem til 2001 var Kirsten forskningsleder på Dansk Institut for Menneskerettigheder. Disse "ekskurser", som Kirsten kalder dem, har alle lært hende en masse om, hvad antropologien og feltarbejdet kan:

Jeg fik lidt mere kød på diskussionen om, hvad det er vi forstår bare ved 'at være' blandt nogen. Fordi vi hele tiden reagerer implicit på at være, er vores egen viden faktisk genuin. Og det synes jeg er utrolig vigtigt for antropologer. Det er jo ikke bare en

viden, vi låner, eller noget vi kortlægger, så vi kan slynge deres (informanternes) ord i hovedet på vores kolleger. Nej, vi har en genuin viden, som er baseret på at vi var midt i det, og det er en antropologisk viden, som er baseret på den væren – som igen er grundlag for mere systematisk analyse af det ansamlede materiale og samtalestof. Så jeg har fået nye redskaber ved hver af de der ekskurser, fordi tænkearbejdet i sig selv åbnede nye felter, med andre former for tavs viden.

Det er fascinerende, du har talt en del om det videnskabelige i antropologien, og vigtigheden i også at fastholde den og ikke gøre det til bindestreks-alt muligt, og det er som om det videnskabelige kun er mulig gjort af en eksperimenterer med sig selv, som er radikal.

Præcis, den er meget radikal, og det kan netop ikke være nok at sige, "vil du lige fortælle mig, hvordan du har det?", eller "hvad du tænker", det er ved at være der, at man kommer til sagen! Der kommer den afgørende fornemmelse for, hvordan ting hænger sammen.

Det er en kæmpe rigdom, og det er der vi står alle sammen - altså vi der har været på feltarbejde - det er fuldstændig ligegyldigt hvor, om det er i en organisation eller en hospitalsafdeling, men det er ved at være der, vi får den der ekstra viden, som vi skal sende videre i nogle mere generelle analyser. Og det er virkelig også vigtigt at få et analytisk greb om tingene, der forpligter os mere end at formidle det faktiske. Det er utroligt vigtigt, at vi ikke tror vi skal kortlægge de andres verden, som om de ikke selv forstår den bedst. Nej, vi skal gøre noget andet med den, vi skal have den ind i et generelt analytisk rum, ikke. Undervejs skal vi selvfølgelig også plotte det nærværende; men jeg tror faktisk at det er der min optimisme ligger, at vi ud af det nære arbejde med de mest uventede situationer faktisk får stof til en helt speciel eftertanke, som vi kan bruge til noget større. Eftertanken er det, vi har som afsæt for en generalisering.

Det posthumane som politisk fejl (eller: Ansvar i en antropocæn tid)

Det der med historien, den skal vi passe på at vi ikke slipper, fordi der er faktisk utroligt meget energi at hente i det. Som fokus for faget, og for vores

nuværende placering i det antropocæne landskab.

Så hvad er antropologiens fremmeste opgave?

Det er simpelthen at åbne blikket for mangfoldigheden af levemåder og forståelser og muligheder og potentialer; det er ikke kun gjort med den klassiske antropologi som var holistisk og så på små steder, og på hvordan de tænkte her og der og alle vegne, men udfordrer også den moderne antropologi, som jo blandt andet også tænker naturen med, og som er langt mere dynamisk end den gamle holisme. Vi ved jo godt, at mennesker og deres omgivelser er to sider af samme sag, og de skiftes til at have overtaget over udviklingen i visse perioder. Vi skal åbne for en ubegrænset nysgerrighed og have modet til simpelthen at tage fat på noget, der er underligt, og så se hvad der kommer ud af det, og ikke bare søge en løsning på et specifikt problem, der er stillet op. Antropologien er en videnskab, der skal ændre folks perspektiv, snarere end at komme med praktiske løsninger. Jeg mener i øvrigt også, at det er utroligt vigtigt at blive ved med at skrive på dansk, ikke kun i form af rapporter fra verden, men især for at formidle vores sofistikerede analytiske greb, som er det der åbner for uventede fortolkninger. Det skal vi blive ved med at vise, så vi får en *standing* både i det videnskabelige univers og i forhold til et almindeligt læsende publikum.

Jeg ved ikke om I har læst den artikel af Tim Ingold, hvori han mente antropologien var ved at være slut? Om 100 år eller 50 år ville man ikke kunne skelne den fra alt muligt andet, og det syntes han sådan set var udmærket, så var den udspillet, men jeg er helt uenig! Jeg mener, at det er fuldstændig rigtigt, at naturen og biologien og alt muligt andet spiller en kæmpe rolle i, hvad mennesker kan og gør, og hvem vi er. Men vores opgave er faktisk stadigvæk at se verden fra en menneskelig synsvinkel. Altså i og med mennesker. Det der med, at vi skal se på det med tigerens blik, jeg tror ikke på det, altså. Det kan vi ikke, og derfor er jeg virkelig bekymret for begrebet om en posthuman antropologi. Jeg ved godt, at det går på en tendens, hvor vi skal anerkende, at der er andre biologiske væsner og så videre, og der er også geologien og alt muligt andet, der betyder meget i verden. Det er der ikke tvivl om. Men at advokere en posthuman

antropologi mener jeg virkelig er en politisk fejl, for vi skal holde fast i mennesker som dem, der har det moralske ansvar for kloden, som vi ikke kan tillægge tigeren, uanset hvor meget den snorke (griner). Jeg mener virkelig det er meget vigtigt, at antropologien bliver ved med at være menneskecentreret. Det er *anthropos*, både som social samfundsskaber og som intellekt, men også i stigende grad som ansvarshavende, der må være vores omdrejningspunkt. Vores styrke er, at vi samtidig kan se, hvordan mennesket er infiltreret i verden, så vi reducerer det på ingen måde til en simpel aktør.

Det er dér min optimisme ligger. Hvis jeg overhovedet har en optimisme på klodens og på antropologiens vegne, så er det at vi kan *begribe* det antropocæne; det jo ikke gjort med at give svampene og dyrene lige så meget stemme som os andre, for det har de faktisk ikke! Det har vi, og vi er nødt til at tage den position på os som ansvarlige for den antropocæne ødelæggelse af kloden. Det kan vi ikke gøre fra en posthuman position. Jeg mener faktisk lidt stærkere om det her, end jeg egentlig er vant til at sige! Men jeg tror ikke det er helt uvæsentligt, for det er baseret på mange, mange overvejelser, og mange, mange læsninger, af det ene og det andet og det tredje, og mange diskussioner i så mange sammenhænge. Jeg mener virkelig, at vi som antropologer skal tage vores disciplin på os, lige så besværlig den er og tilbyde en reelt ny forståelse af sammenhænge i verden, som kan skabe plads også for andre arter.

Hvad er det besværlige ved den?

Det besværlige er, at det er svært at argumentere politisk for en antropologi som - altså i øjeblikket, i tiden - ikke nødvendigvis umiddelbart har instrumentelle kvaliteter, som hvis man mener, at pædagogisk antropologi kan lære lærerne at lære, og at medicinsk antropologi kan lære sygeplejerne at sygepleje bedre, og business-antropologi kan lære businessfolk, hvordan de kan drive business på lidt klogere vis. Det er fint nok, men antropologerne, der arbejder med disse områder, skal også kunne anerkendes for den grundvidenskabelige indsats, der rækker udover felten selv. Der er en kerne, vi skal vedligeholde alle sammen, og som skal give vores studerende mod på at gå deres egen vej, tænke deres egne tanker, i solidaritet med kloden og

hinanden. Det synes jeg at vi skal. Donna Haraway har sagt, at det det gælder om nu, det er at gøre *the anthropocene* så kort som mulig. Det synes jeg er fedt! Mennesker griber ind hele tiden, og kan også gribe konstruktivt ind, så vi kan skabe sådan nogle rum, hvor der igen bliver plads til andre arter, vi skal bare tænke os om, og det er ikke nemt, det bliver ikke nemt, men det kan lade sig gøre!

Afrunding

Sankt Andreas Kirkes klokke slår, klokken er blevet 18, og vi bereder os på at afslutte interviewet. Vi spørger om Kirsten ønsker at blive benævnt som *emeritus* eller med den feminine bøjning *emerita*. Kirsten tøver ikke, hun foretrækker *emeritus*: "Det er det grammatisk korrekte. Professor er et maskulinum ord." Det med at kalde sig *emerita* har Kirsten tydeligvis ikke megen fidus til, og afslutningsvis deler hun igen overvejelser omkring det med køn:

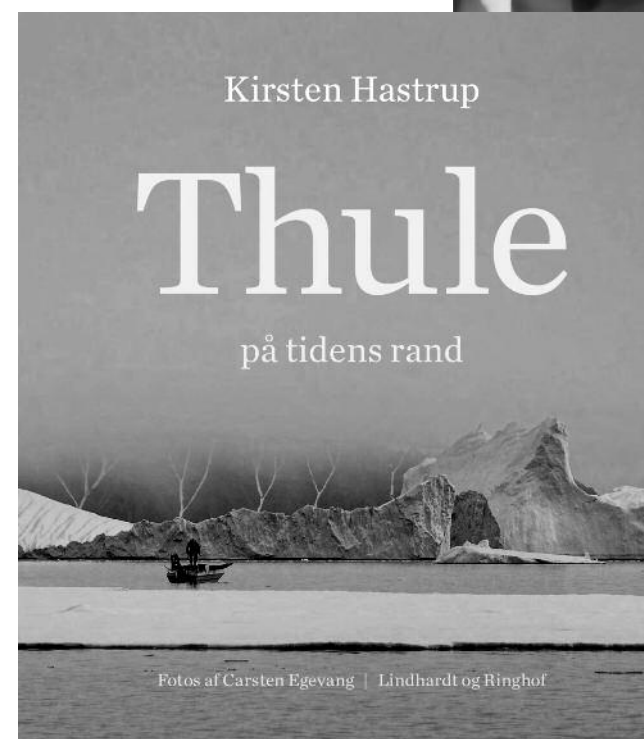
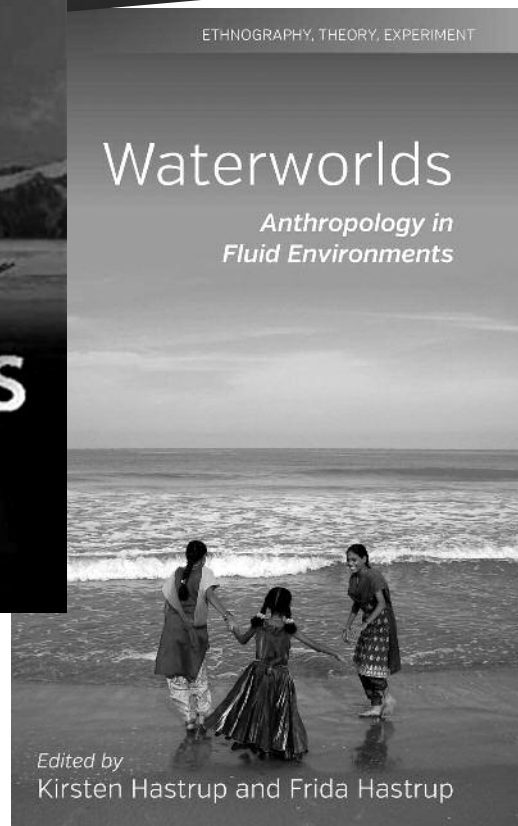
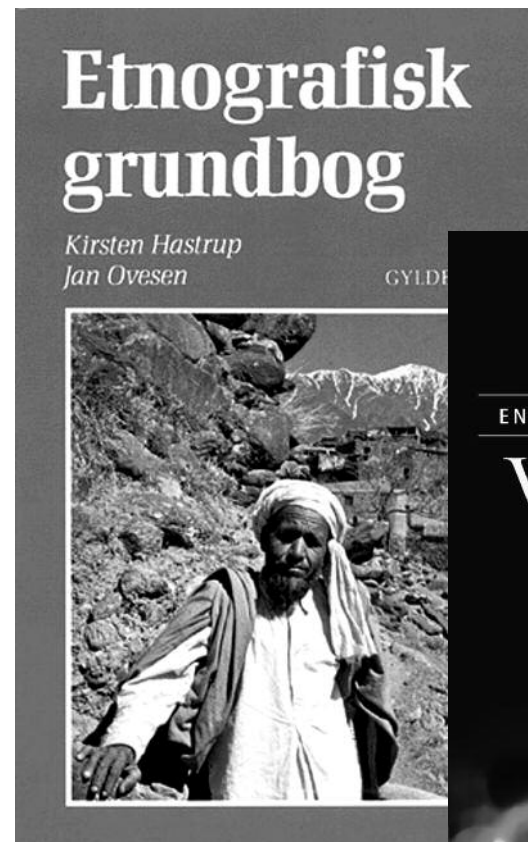
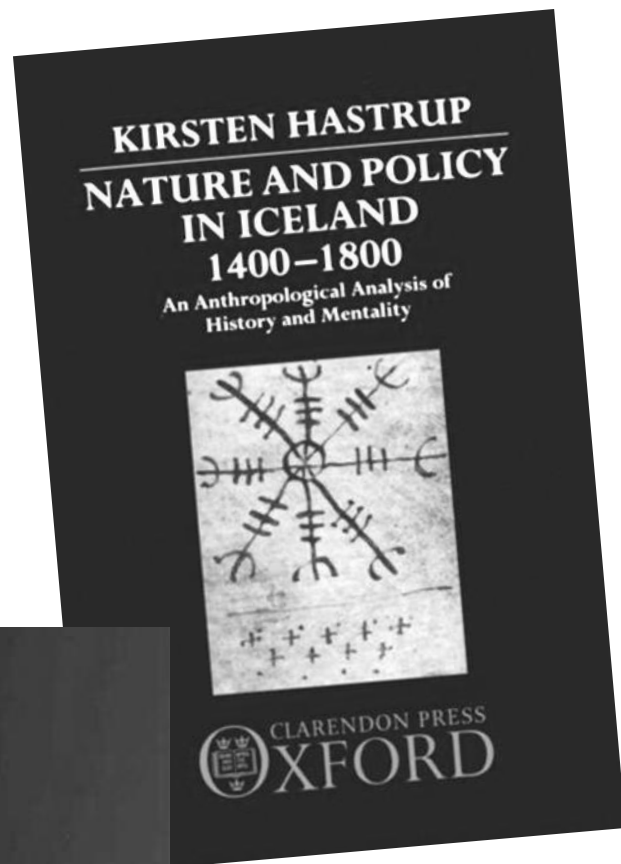
Ja, 'emerita' bruges meget i Norge for eksempel, hvor de måske er mere militante på det der med køn. Men det er stadigvæk til debat her. Og jeg synes, at det straks gør os (kvinder) til noget andet end de rigtige, maskulinum professorer, og jeg vil være i samme kategori. Sådan principielt. De skal ikke tro! Altså, vi skal ikke have vores egen kategori, og være sådan de der søde små tilløbere. Jeg orker det ikke! Og jeg mener det faktisk som en kønspolitisk pointe, ikke!

Så er det på plads. Ida Sofie spørger som det sidste, hvad der ligger på Kirstens natbord for tiden:

Jeg læser altid et eller andet. Skønlitteratur er en meget stor del af mit liv. I øjeblikket ligger der en bog af Einar Már Guðmundsson, en islandsk forfatter, med tre Reykjavik fortællinger. Jeg elsker islandsk litteratur, i det hele taget nordisk litteratur, det læser jeg meget gerne. Og det jeg gør i øjeblikket, det er at genlæse rigtig mange bøger, som jeg har læst igennem årene. For at finde ud af, om det er godt nok til at blive stående på reolen, for jeg er nødt til at smide ud, og sortere. Når jeg overvejer, om jeg har lyst til at læse den her igen, og lader den blive, så læser jeg den så også igen.

Blandt de forfattere Kirsten også nævner som vigtige er Kerstin Ekman, Margaret Atwood, Alice

Munro og A.S. Byatt. Sidstnævnte, fortæller Kirsten, skriver nogle ret morsomme og samtidig overraskende bøger om for eksempel kvinder og børn, bøger, der har nogle rystende skæbner i sig. Vi slukker for optageren og takker Kirsten for tiden og den fine, åbenhjertige samtale, der har været lige dele fagligt berigende, personligt medrivende og kønspolitisk, klimapolitisk og videnspolitisk engagerende. Vi tager hver et æble. Det regner ikke længere da vi går ud i den københavnske sensommeraften; opløftede og taknemmelige går vi afsted med smagen af æblerne fra Røsnæs og Kirstens passion for antropologien i og omkring os. ■

Udpluk af Kirsten Hastrups mange bogtitler.

NÅR DEMOKRATI, KORRUPTION OG ÅNDER GÅR HÅND I HÅND

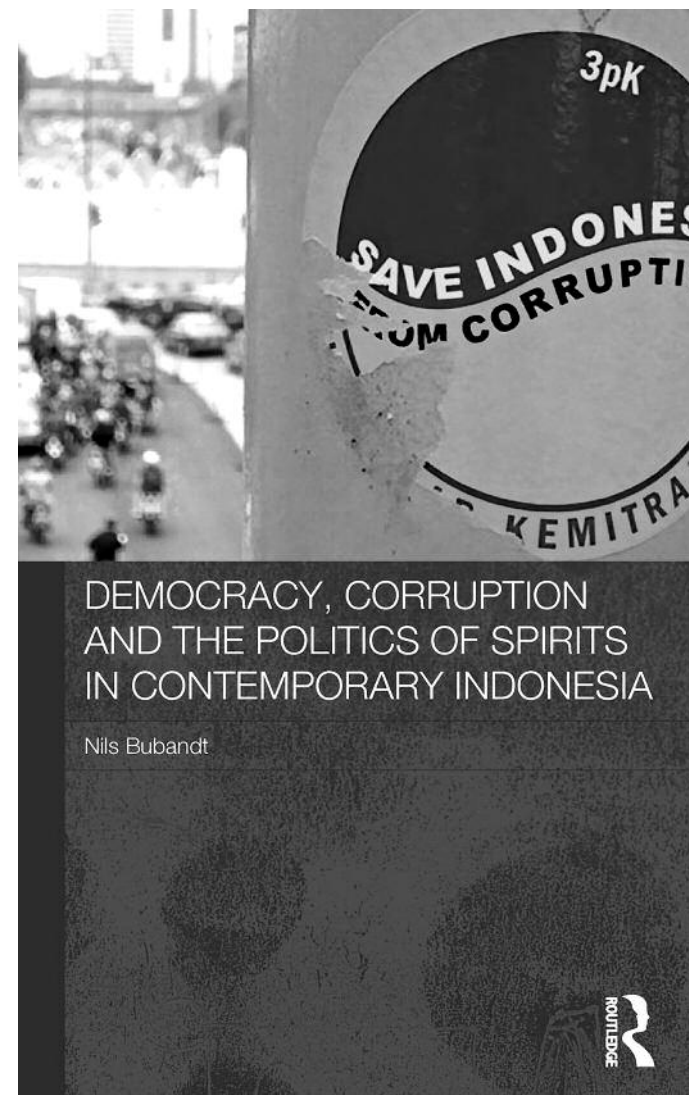
BOGANMELDELSE af STEFFEN DALSGAARD

Nils Bubandt 2014:

Democracy, Corruption and the Politics of Spirits in Contemporary Indonesia.

London: Routledge. Paperpack 2017, 174 sider.

Det spanske kongehus har i de seneste par år været genstand for meget virak på grund af verserende korruptionsskandaler. Ofte er korruptionen i toppen af det spanske samfund anset af medier og politiske kommentatorer som 'et levn fra diktaturets tid'. Hvis man læser Nils Bubandts bog *Democracy, Corruption and the Politics of Spirits in Contemporary Indonesia*, der langt om længe er kommet i en paperbackudgave med en overkommelig pris, så vil man imidlertid være fristet til at genoverveje

den konklusion. Bubandt argumenterer på forbillig vis for hvordan korruption, magi, hekseri og åndetro i Indonesien kan fungere som demokratiets forudsætning, og ikke blot som et levn eller en modsætning, som det rationelle og fornuftsprægede moderne politiske system må ekskludere eller bekriige for at kunne virke. Korruption og ånder skal ikke altid forstås som en perversion af demokratisk politik, men som mulighedsbetingelser for demokratiets reproduktion, ligesom demokratiet i praksis kan producere korruption.

beror på noget usagt; på offentlige hemmeligheder. I denne fremstilling er modsætningerne ikke systemomstyrtende som i et marxistisk samfundssyn – de er snarere systemopretholdende. Det skal tilføjes at ordet 'system' næppe kan forsvares i sammenhæng med en anmeldelse af denne bog. Bubandts analyse er på ingen måde bundet af systemteorier – den fokuserer på forbillig vis på praksis og proces; hvordan tingene med inspiration fra Jaques Derrida hele tiden er i sin vorden. Demokrati er et uopnåeligt

Ligesom i Spanien har befolkningen i Indonesien fornyligt oplevet et skift fra diktatur til demokrati. Et sådan skift giver selvsagt grobund for optimisme og tro på fremtiden og fremskridtet, men de gamle eliter, idealer og magtforståelser forsvinder ikke af den grund. Disse eliter – hvis man da ikke fængsler eller endog hugger hovedet af dem som det har været under tidligere tiders revolutioner – skal inkorporeres i det nye på freldelig vis, og idealerne og magtforståelserne kan vedblive med at hjemsoge det unge demokrati. Derfor er det vigtigt at have øjnene åbne for demokratiets skyggeside eller 'det negatives arbejde' som Bubandt kalder det med henvisning til et begreb fra Friedrich Hegels *Åndens Fænomenologi*. Opretholdelsen af demokratiet og staten som en politisk styreform, som alle dele af en befolkning og dens institutioner kan gå med til, beror altså på en intern kamp mellem forskellige kræfter, der bekæmper hinanden som den 'politiske krops autoimmunitet'. Der er tale om interne modsætninger eller paradokser – faktisk demokrati som et paradoks i sig selv, der

ideal, en utopi, som hele tiden er til fortolkning og som tilpasses til diverse betingelser og diverse aktørers og institutioners politiske, økonomiske eller symbolske interesser.

Bubandt udfordrer især de mere klassiske politologiske teorier, der ser en stat som en stat og mener, at man kan måle og vurdere demokrati og transparens som fornuftsprægede og logiske fænomener uden at sætte spørgsmålstegn ved den praktiske betydning af disse kategorier. Skellet mellem fornuft og tro udviskes, når ånder af forskellig art inddrages som demokratiske aktører – når demokrati ses fra åndernes perspektiv. De to første af bogens kapitler analyserer lokale diskussioner af en javanesisk koranskoleleders påstand om at han havde sendt 1000 islamiske ånder til at beskytte en antikorrupsionsdemonstration mod indgreb fra 'mørke magter', der ville destabilisere staten og regeringen. Diskussionerne om denne åndelige indgriben viser, hvordan både ånder og korrupsion indebærer en ambivalens ikke på grund af deres eksistens, men på grund af den nationale eller religiøse skam de fremkalder, når deres tilstedeværelse og indflydelse åbenbares. Det tredje kapitel diskuterer hvordan magiske angreb (sorcery) såvel som beskyttelsen mod dem er sammenvævet med forventninger om politisk korrupsion i forbindelse med en kandidats pludselige død i North Maluku. Igen er fokus på hvordan korrupsion og magi er offentlige hemmeligheder, hvis eksistens på den ene side skal benægtes, men på den anden side også skal benyttes, hvis man vil sikre sig gunstige muligheder eller beskyttelse imod fjender. Det fjerde kapitel følger sultanen af Ternates fejlslagne forsøg på at blive valgt som guvernør, hvor det politiske fortrænges på to måder. Den ene er over i retssystemet, som ideelt set skulle vogte demokratiet, men som i snarere bruges til 'lawfare', hvor skjulte og korrupte aftaler dominerer beslutningerne om hvem der må opstille eller har vundet (hvem sagde Florida?), men

også over i åndernes verden, hvor disse opererer parallelt med rettens sagførere og dommere ved at straffe dem, der ikke respekterer forfaderåndernes velsignelse af og kropsliggørelse gennem den traditionelle sultans lederskikkelse. Sultana-tets traditioner tolkes her som kilde snarere end som modsætning til demokratiet. Det femte kapitel omhandler hvordan en kvindelig profet hævder at den regerende sultan af Jailolo ikke er den retmæssige mand på tronen. Hun baserer sin viden på drømmesyn, men også på en millenarisme, der trækker tråde til mytologier forbundet med den indonesiske stats oprindelse og med den første præsident Sukarnos åndelige karisma som basis for selve demokratiets legitimitet. Profetens – og mange andres – mål er at indsætte en mytisk og åndelig sanktioneret 'retfærdig regent', som kan gøre op med manglen på god regeringsførelse.

Bogen er bygget op om disse fire cases, hvor enkeltpersoner spiller en hovedrolle. De fire personer (koranskolelederen, en politisk kandidat, en sultan, en profet) får dog på ingen måde det sidste ord. Deres syn på sagerne kontekstualiseres og diskuteres i lyset af både lokale, nationale og globale begivenheder og diskurser, som de er med til at forme, men som også former dem. Alle cases er eksempler på, hvordan demokratisk politik opererer på tværs af grænsen mellem det transparente og det okkulte.

Et mindre kritikpunkt kunne være, at bogen har en tendens til at sammenvæve mange forskellige idiosynkratiske forståelser af 'ånd'. Hvor det virker elegant at inddrage Hegel som kommentar på de indonesiske forhold, så er Hegels brug af ord som 'tryllekraft' og 'ånd' næppe direkte overførbare på indonesisk tro på hekse, ånder med mere.

Bogen kan dog på alle måder varmt anbefales både for sin etnografiske grundighed, analytiske opfindsomhed og for sit detailkendskab til indonesiske forhold. Den har både specifik og generel relevans. Og så er den velskrevet! ■

INDLEDNING	3
Afslutninger – en begyndelse AF THOMAS FIBIGER, MADS DAUGBJERG OG HELENE ILKJÆR	
FOR ENDEN AF DEN HULLEDEVEJ	6
Flertydig infrastruktur og politik i det nordlige Kenya AF NANNA JORDT JØRGENSEN	
“DET LADER TIL, AT HAN HED YASSIN”	16
AF LAUST LUND ELBEK	
”SIDSTE MAND LUKKER OG SLUKKER” REKVIEM FOR EN KRIGERDRØM	24
AF THOMAS RANDRUP PEDERSEN	
ER DET SLUT MED DOWNS SYNDROM I DANMARK?	36
AF OLIVIA SPALLETTA	
I FÆRD MED AT DØ	44
AF NANNA HAUGE KRISTENSEN	
FORTÆLLINGEN OM EN MAND, SOM MISTEDE SIN KONE	
(Eller hvorfor Bent ringede til museet)	58
AF ANE BONDE ROLSTED	
ENDEN PÅ ET ARBEJDSLIV HVAD SÅ NU?	64
AF SIMON MEGGERS MATTHIESEN	
Uden for tema:	
AT BEVÆGE SIG MED TRO	74
AF KIM ABEL JESSEN	
INTERVIEW MED KIRSTEN HASTRUP	84
At tage sin disciplin på sig og se verden fra en menneskelig synsvinkel AF ASTRID OBERBORBECK ANDERSEN OG IDA SOFIE MATZEN	
BOGANMELDELSE	94
Når demokrati, korruption og ånder går hånd i hånd	